2 obbe tekst

Quid gaudium... dentes a Quid

O POZYTKU

Y

POTRZEBIE FORTEC

ZDANIE

O POZYTKU Y POTRZEBIE FORTEC w KROLESTWIE POLSKIM Y PANSTWACH JEGO

Przez Jana Bakałowicza Majora w Woysku Koron. Inziniera J. K. Mci.

- - - - - - - - ut non mitescere possit
Si modo culturæ patientem commodet aurem
Hor. Epi. L. I. pag. 267. v. 40.

w WARSZAWIE
Znayduie się u Jana Posera Bibliopoli J. K. Mci

MDCCLXXVII.

PRZEMOWA

JEſt to z doświadczenia że zamyſł naylepſzy naywiękſze muſi odbywać przeſzkody = Czas, prawdziwy pożytek, y ſtateczne uſiłowanie, przezwyciężaią na koniec wſzelkie przeciwności, ale tak zgoła że los naylepſzego przedſięwzięcia dependuie nayczęściey od iednego wyſłuchania y wyrozumienia.

Chcąc traktować intereſſuiącą poważny ow y potężny Narod Polſki materyą O POTRZEBIE FORTEC ſtarał ſię Auktor naydoſtateczniey przekonać czytaiącego = To prawda że maxymy im ſą iaśnieyſze, prawidła im ſą pro-

prościeyſze, tym trudnieyſża onych dedukcya.

Konwinkować o tak walney potrzebie, ieſt to uſiłować wyprowadzić kolor śniezniſtey białości, światło połndniowey pochodni; zdobić zaś tę maxymę, ieſt iedno, co brylant chcieć złocić.

Doſyć powiedzieć, że rozporządzenie Fortec wychodzi na ten ſkutek potrzeby, na ktorym zawiſł gmach wielki ubeſpieczony y opatrzony na około zamkami y zawiaſami = ale że mało ieſt na ſamey prawdzie choć nayiawnieyſzey, trzeba ią więc powiękſzać reflexyami. W tey trudney poſtaci, Auktor wziął ſpoſob probacyi, przez attakowanie przeciwności, ile ich tylko mogł zebrać z rożnych Pſeudo-politykow; ktore wprowadzaiąc, naprzeciw onych naſtępuie, iaſno, y mężnie

mowiąc

mowiąc gruntownie konwinkuie, a dla iaśnieyſzego wytłumaczenia ſię bierze nayprościeyſzy polot ſtylu, w naturalnym ſpoſobie rozmowy.

Wie doſkonale, że ma ſzczęście poświęcać pracę ſwoią w tym Narodzie, w ktorym każdy Obywatel ma wpłynienie do Legiślacyi, dla tego też było iego powinnością ſtawić ſię naywyrozumialſzym, a nad wſzyſtkie przeciwności mocnieyſzym.

Co do potrzeby Fortec, iuż to pierwiaſtkowe ſiſtemma Rządu obmyśliło, ile rachuiemy Kaſztellami, tyle miewaliśmy Fortec, na ktorych mieyſcu widziemy ubogie miaſteczka gruzem oſypane = Rozporządzenie ich, przez Monarchow Dziedzicznych, było naydoſkonalſze, y ieżeli w podziele ſwoim naylepſze zagraniczne

czne nieprzechodzące, tedy zapewne rownaiące ſię.

Nie ſili ſię na moc w mowienia nowości, ſtara ſię tylko przypomnieć potrzebę, odnowienia koſztownych tego wſpaniałego gmachu fundamentow, bez ktorych opatrzenia, że wſzelkie powierzchowności ze ſwemi ozdobami ſą momentalne, oſądzi każdy poważnie myślący Obywatel.

Auktor, ma wiele pobudek, y przyczyn, życzyć pomyślnego powſtania temu Poważnemu, temu Wielkiemu Narodowi, ktoremu do wielu zna ſię obowiązkow.

CZĘSC PIERWSZA

O Pożytku y potrzebie Fortec.

JEśli ſą użyteczne y potrzebne Fortece w Kraiu, ieſt to wielką kweſtyą problematyczną u Politykow; dla ktorey ułatwienia y okryślenia w iak naylepſzym porządku, podzielimy tę materyą na trzy rozdziały; W pierwſzym dowodzić będziemy pożytek wypływaiący, y potrzebę fortec, ktore powinny być wyſta-

wione dla obrony y dania mężnego odporu nieprzyiaciołom ſąſiedzkim; W drugim będziemy dowodzić toż ſamo względem nieprzyiacioł wewnętrznych czyli domowych; W trzecim zaś konkludować będziemy, że fortece ſą potrzebne y użyteczne generalnie każdemu nawet wolnemu Kraiowi.

ROZDZIAŁ I.

O Pożytku y potrzebie Fortec względem nieprzyiacioł Cudzoziemſkich.

POlitycy ktorzy być ſądzą Fortece za nieużyteczne w Kraiu, ganią y pognębiaią one dla tych ſamych przyczyn, dla ktorych drudzy przeciwnie utrzymuią; Dlatego tedy doſyć dla nas będzie ſtarać ſię iaśniey y doſkonaley okazać iednych zyſki wypływaiące z wyſtawionych Fortec, drugich odkryć, dowieść y zbić

ra-

racye ich nie gruntowne, kraiowi uſzczerbek przynoſzące, przez ktore uſiłuią okazać że fortece ſą mniey potrzebne.

Politycy, ktorzy być ſądzą Fortece za nie użyteczne względem nieprzyiacioł cudzoziemſkich, te zarzucaią naſtępuiące obiekcye.

ZARZUT I.

Nierownie byłoby lepiey zachować expens, ktory wyciąga wybudowanie y utrzymanie Fortec, na zaciągnienie w potrzebie ſwieżego Woyſka.

Radbym wiedział od tych, ktorzy podobnego ſą zdania, iakim ſpoſobem Monarcha daymyto naymocnieyſzy może bez Fortec być beſpiecznym od drugiego Monarchi w ſiłach mu rownego, ktory nagły y wcale nie ſpodziany przypuſzcza attak? Mogą odpowiedzić: że kiedy ieden Monarcha widzi drugiego

wzbraiaiącego się, powinien na ten-czas także osobie myślić, wcześnie w to wszystko co do woyny służy, opatrywać się, y siły swoie ile możności powiększać. Toby mogło być, gdyby nie było tylko dwoch na świecie, ale że iest onych tak wielka liczba, że ieżeli iedni zachowuią między sobą pokoy, drudzy walczą, y Woynę toczą, y może ieszcze być, że ugodziwszy się y zawarłszy między sobą pokoy, czynią ścisły związek wpaścia na inszego Monarchę; A co się może stać tak sekretnie, że iest rzecz nie podobna prawie y nie dościgła, a przynaymniey arcy trudna dowiedzieć się temu, na kogo sidła knuią. Jak się przytrafiło Wenetom podczas Ligi Kamerakieyskiey. (a) Więcey po-

---

(a) Il ne parut rien de tout traité, que la confirmation de la paix entre les Princes, & cette ligue fut tenuë si secrette, que les Venetiens en eurenet plutôt la Connoisance par les effets que par les avis. Mezerai l' an 1509.

wiem, toieſt: kiedy Monarcha uzbraia ſię y czyni przygotowanie do Woyny, udaie y zmyśla, iakoby z innym Monarchą chciał rozpocząć woynę, a nie z tym, ktorego w ſamey iſtocie zamyśla attakować, tak iak uczynił Ceſarz Turecki względem Wyſpy Kandyi, y iak uczynił w wielu innych okazyach. Albo że Monarcha gotuiący ſię do Woyny, tak czyni przygotowania ſekretne a oraz nagłe, że ten z ktorym zamyśla walczyć nie ma czaſu wywyſtarczaiącego wzmocnienia ſił ſwoich, dla dania mężnego odporu. Y tak ſię przytrafiło Kreſuſowi Krolowi Lydyſkiemu, iednemu z naybogatſzych Xiążąt czaſow tamteyſzych, ktory będąc nieſpodzianie attakowanym przez Cyruſa, muſiał wyſtąpić z Stołecznego Miaſta Sardis, zgromadzić Woyſka co mogł, (b) y wydać batalią nieprzyiacielowi

(b) Herodot: lib: I.

lowi swemu, ktorą przegrawszy, reyterował się z resztą Woyska swego do Sardis, gdzie był dobyty, wzięty w niewolą, y ogołocony z skarbow, y Krolestwa. Widzieć tedy iaśnie możemy, y z tąd sobie łatwo wnosić, że gdyby był miał Kresus przy granicach Państwa swego znaczne Fortece, dla zasłony y niedopuszczenia wtargnienia do Kraiu, y mocne dla dania odporu przynaymniey przez długi iaki przeciąg, miałby był czas wystarczaiący do odebrania posiłku od przyiacielskich dworow, y Xiążąt sobie przychylnych, y mogł by był swieże za swoie skarby zaciągnąć Woysko, oprzeć się nieprzyiacielowi, a mogłoby być, że y zostać zwycięscą, ponieważ tyle razy przytrasiło się, że ci ktorzy nie mogli na początku oprzeć się należycie, na końcu woyny zyski znaczne odebrali; Jak się przytrafiło tymże samym Wenetom, ktorzy zażywszy skarbow swoich, odzy-

odzyſkali to wſzyſtko, co byli poſtradali na początku ligi Kamerakieyſkiey.

ZARZUT II.

WŁaściwieyby y przyzwoiciey było utrzymywać raz na zawſze znaczną część Woyſka w karności y dobrym porządku, tak iak dziś czynią Turcy, iak czynili Rzymianie, y przedtym Wikomłowie wielowładni Panowie Medyolanu, a miedzy innemi Wikomty Azzo, ktory ordynaryinie chował kilkanascie tyſięcy iazdy; Jeſt to ſpoſob naypewnieyſzy utrzymania w karności y poſłuſzeńſtwie poddanych; pociągnienia ſąſiadow do przyiaźni; uprzedzenia zamyſłow nieprzyiacielſkich, napadnienia nagłego ieśliby ſię nie miał na oſtrożności, korzyſtania z podanych pomyślnych okazyi.

Ta maxyma nie może ſłużyć tylko dla Monarchow bardzo mocnych,

a iednakże ma ieszcze przywary arcy okropne. Niebyło by to rostropnie y nieprzezornie, spuszczać się na same tylko woysko, ponieważ zaraza powietrzna zroynować by one mocno mogła y osłabić zupełnie siły. Zołnierze mogą spiknąwszy się bunty podnieść, lub Szefowie na sztych ich podać. Ktoż wydarł życie y Cesarstwo Galbie ieżeli nie Othon z właśnemi Zołnierzami Galby? (c) Ktoż zgubił Othona ieżeli nie Woysko, ktore imperium trzymało w Niemczech, a ktorego Witellus uczynił się Szefem? Ktoż przyprawił o utratę życia y tegoż samego Cesarzstwa Witellusa, iezeli nie Woysko, ktore Rzymianie trzymali w schodnich Kraiach, a ktore Wespasian przyprowadził był do Rzymu? Jak wielesz to Cesarzow Tureckich z Tronu zrzuconych było przez Jancza-

(c) Tacit:

czarow? Wieku przeszłego Ibrahim był zaduszony (d) A Syn iego Machomet IV. osiadł na Tronie? O iak wieleż to razy ciż Cesarzowie byli przymuszeni zezwolić z hańbą na śmierć niektorych swoich Ministrow na żądanie przynaglaiące tychże Janczarow?

Może kto zarzucić, że kiedy podczas woyny Monarcha rekrutuie, y wysyła woysko przeciwko nieprzyiacielowi Cudzoziemskiemu, toż samo mogło by się przytrafić, a zatym nigdy nieprzynależałoby wziąć się do broni; Odpowiedzieć na to snadnie można, że tego trafu daleko mniey się trzeba obawiać pod czas woyny, niżeli pod czas pokoiu. Podczas woyny bowiem bliskość nieprzyiaciela, całą myśl natęża żołnierzowi, zawsze go czyni zabawnym, nigdy prożnuiącym, w ustawiczney pracy y cwiczeniu się w Mu-

(d) Roku 1648.

w Mustrze; A to sprawuie że nie może być leniwym, ospałym y rospustnym, co iest zrzodłem wszystkich spiskow, buntow, y inszych zbrodni.

Może kto ieszcze zarzucić że Garnizon będący w Fortecy, może także zbuntować się, y kommendanci stać się zdraycami. To może się przytrafić, ale każdy Garnizon względem całego Woyska iest prawie niczym, y generalnie, rozpusney wolności y odwadze cięższey iest wśliznąć się y mniey szkodliwiey w Woysko rosypane y zamknięte w wielu fortecach, iak w złączone w iednym albo w kilku obozach, gdzie upewnienie mienia sposobności wymknienia się każdego czasu po wypełnionym złym występku, czyni go zuchwało-odważnym. Te rozłączenie od społeczeństwa ludzi inszey professyi, wytępia y z czasem wygubia w nim rozsądek ludzkości y gorliwość sprzyiaiącego obywatela

la; przyzwyczaienie y familiarność, ktore maią iedni z drugiemi, czyni ich iednomyślącemi, y wiąże w społeczeństwo tak ściśle, iak mieszkańcy w iednym Mieście być między sobą lepiey nie mogą.

Monarcha zakładaiący siły swoie na fortecach, może osadzić nay-wiernieyszych, y nayprzywiązańszych sobie w Miastach wielkiey wagi. Jest rzecz nie podobna, a żeby te Garnizony mogły się wszystkie razem zmowić, y bunty podnieść. A ieżeliby niektore tylko, te tedy niemogą o ostatnią przyprawić tak zgubę Monarchę swego, ażeby niemogł wynaleść srzodkow do zapobieżenia dalszemu nieszczęściu; Woysko zaś wyrażaiąc wszystkie siły kraiu swego, iest zupełnie Panem pełnomocnym losu Monarchi y poddanych iego.

ZARZUT III.

Nie potrzeba zażywać inszych sposobow do obrony, dosyć iest polegać na męstwie obywatela.

Mowi Aristoteles (e) *C'est une chose honteuse & blâmable quand on n'a pas à faire à un plus grand nombre d'ennemis quésoi, dese defendre à la faveur des murailles, mais puisqu'il peut arriver que l'ennemi s'approchera avec plus des forces, il est fort à propos & tres necessaire de se trouver bien fortifié, si on neveut pas étre taillé en pieces, ou conduit en triomphe & reduit en servitude par l'ennemi, principalement ajourd'hui Où les machines pour les attequès des Places ont été inventées avec toute l'industrie possible*. Y to iest wszystko co mogł powiedzieć, gdyby nasza Artellerya była w używaniu za czasow iego.

Sztu-

(e) Liv: 7. des Politiques ch. 2.

Sztuki, wybiegi y obroty przemyślne pozwolone ſą, y te zażywane bywaią pod czas woien, a czemużby fortece nie mogły być? ile że ſą ſpoſoby niewinne, do ktorych natura ſama dała nawet zwierzętom inſtincta. Lis znurzony od ścigaiących myśliwcow, ciśnie ſię do naypierwſzey iaſkini; Dzik w naygęſtſze kryie ſię zarośla y laſy. Natura nawet ſama nauczyła przodkow naſzych początkow fortyfikacyi, ſą to gory y ſkały maiące trudny przyſtęp, y mieyſca otoczone przepaścią, morzem, rzekami, bagnami, te ich naprowadziły na drogę, y podali myśl ſtarania ſię wyſypać wały, wyciągnąc mury, y na przeciwko onych głębokie wybrać rowy, dla pewnieyſzego oprzenia ſię podczas attaku większey liczbie nieprzyiacielſkiey.

ZARZUT IV.

Fortece nie ſą do niczego właściwe, iak tylko do wzbudzenia

odwagi większey w Woyſku nieprzyiacielſkim, a do w prowadzenia w boiaźń oblężonych, ci albowiem wnoſić ſobie mogą, że ponieważ ſą zamknięci w murach, muſi tedy być że Generałowie powątpiwaią o ich męſtwie. Y dla tey to przyczyny Platon gani fortece; Likurgus niechciał ażeby Sparta była ufortyfikowana, y gdy ſię go obywatele pytali dlaczegoby nie chciał miaſto otoczyć murem, odpowiedział: to miaſto nie ieſt bez muru, bo ieſt opaſane bitnym żołnierzem. Y ieden z Lacedemończykow widząc miaſto wyſokiemi y grubemi opaſane murami rzekł: oto ładny Saray dla zamknięcia w nim kobit.

To prawda że Platon mowiąc o fortecach chwali zwyczay Lacedemończykow, ktorzy niechcieli ſię w nię fundować, mowi on (f) *qu'elles peuvent rendre les hommes Lâches,* *pol-*

(f) Platon liv. 6. des Loix.

poltrons, & pareſseux, d'autant qu'ils croyent y etre en ſureté & à l'abri de toute inſulte. Ale ie nie zganił dla tego, bo mowi potym: *toute fois ſi les hommes doivent ſe defendre à la faveur des murailles, il faut qu'ils les bâtiſsent, demaniere, que l'enceinte ſoit en cercle, en lieu haut, a fin qu'elles ſoient plus fortes &c.*

Chociaż Likurgus tak był wyborny Prawodawca, iednakże znacznie pobłądził względem materyi fortec. Na ten czas kiedy fortuna poddała była pod los przeciwny Oyczyznę iego, iak wieleż to razy Miaſto Sparte, że niebyło ufortyfikowane, zoſtało dobyte, zruynowane, y zewſzyſtkiego przez nieprzyiacioł ogołocone? Y dla tey ſamey przyczyny Agefilaus w poſrzod zwycięſkich laurow, nie był że przymuſzony cofnąć ſię y wſzyſtkiego odſtąpić ażeby mogł był dać ſukurs y ocalić ſtolicę ſwoią?

Ztąd tedy ſłuſznie wnoſić należy, że fortece rownie ſą użyteczne dla

zwy-

zwycięzcow ; iako y dla tych, ktorzy chcą ſię utrzymać przy dawnych granicach Państwa ſwego.

Ariſtotes mowi, (g) Utrzymywać że miaſto nie powinno być opaſane murem, ponieważ obywatele mogą przez to ſtać ſię oſpałemi, gnuſnemi y boiaźliwemi ; ieſt to iedno co powiedzieć, że należy obierać mieſzkanie w Kraiach łatwych do attakowania, w ktorym ieżeli ſię znayduią gory wyſokie y ſkały przepaściſte, te powinny być znieſione, y że domy mieſzkańcow nie powinny być obwiedzione murami. Ale trzeba zważyć że ci ktorzy ſą zaſłonieni wałami, mogą pod czas okazyi zażyć onych na obronę ſwoią, y mogą nie zażyć ; Ci zaś ktorzy nie ſą zaſłonieni wałami, w iednym tylko muſzą potykać ſię polu. Gdy tedy tak ieſt, idzie zatym, że nietylko murami opaſane być powinny miaſta

(g) Livre 7. des politiques ch. 2.

miasta, ale ieszcze należy użyć wszelkiego starania y dowcipu, do wzmocnienia y ufortyfikowania iak naylepszego &c. &c.

Te uwagi Aristotelesa, zdaią się być bardzo rozsądne, przytrafia się albowiem, że Monarcha będąc znacznie słabszym od swego Nieprzyiaciela, niemoże się mu inaczey oprzeć, iak tylko zamknąwszy się w fortecach, a przez to może go przymusić do odstąpienia od swego pierwszego przedsięwzięcia, y ułożoney planty. Y tak woysko Bizancyi (h) będąc bardzo słabe na siłach, y nie mogąc się oprzeć w polu, zamknęło się w murach, co uyrzawszy Filip Xiąże Macedoński, a nie chcąc wdać się w długie oblężenie, odstąpił od swoich pierwszych zamysłów. Asdrubal dla tych samych przyczyn ulokował swoie woysko w fortecach, iak tylko dowiedział się o nadciągaiącym

(h) Frontin liv: 1. ch: 3.

iącym Scipionie, ktory przez to przymuſzonym zoſtał rozlokować żołnierzy ſwoich na zimowe kwatery ile że czas zbliżał ſię ieſienny, a trzeba było by mu kilka attakować fortec.

Gdyby liczba żołnierzy znaydowała ſię nie rowna, iednakże nie tak, ażeby nie można było ſpodziewać ſię wygraney potykaiąc ſię w polu, a tego ſpoſobu użyć chcianoby; ſądząc z okoliczności wypływaiących za naylepſzy y naypewnieyſzy; fortece nic nie zabraniaią (iak mowi Aryſtoteles) zażyć onego, (to ieſt z mnieyſzą lidzbą woyſka potykać ſię w otwartym polu) zażywſzy bowiem, pomnaża ſię odwaga w żołnierzu ſwoim, przez ufność, ktorą widzi że Wódz zakłada na iego męſtwie; Przeciwnie zaś nadweręża ſię y umnieyſza odwaga w nieprzyiacielu; Ten bowiem widząc przeciwnika ſwego, w mnieyſzey lidzbie będącego, rzucaiącego oczywiſte

wiste y pewne zyski ; to iest: fortece, niechcącego z niey korzystać, a zbliżaiącego się ku niemu dla spotkania się w polu, niemoże tego komu inszemu przypisać przyczynę, tylko zaufaniu pełnemu odwagi y wzgardy dla niego ; Gdyby zaś żołnierz nie maiący żadnych fortec podobnież chciał sobie postąpić, nieprzyiaciel na ten czas iuż by nie przyznał że takowa akcya z odwagi pochodzi, ale z musu y konieczney potrzeby. Te są y tym podobne przyczyny, ktore daie Miltiades (i) zachęcaiąc Athenczykow do wyiścia z Miasta dla spotkania się w polu, widząc Persow pod komendą Datisa y Artaphena zbliżaiących się w intencyi przypuszczenia attaku.

Politycy, ktorzy approbuią fortece, utrzymuią, że nie tylko te nie mogą wzbudzać męstwo w nieprzyiacielu, ale owszem sprawią, że traci

(i) Cornelius Nepos vie de Miltiades.

ci po części ochotę do woyny; ponieważ chcąc dobyć dobrze ufortyfikowanego y opasanego żołnierza, musi się koniecznie exponować y narażać na oczywiste niebespieczeństwa. Kardynał *de Richelieu* podobnegoż był zdania, a naybardziey względem Francyi; mowi on (k) *Les forteresses sont d'autant plus nécessaires en ce Royaume, quequand même la legereté de Notre Nation la rendoit incapable de faire des conquetes, sa valeur la rendoit invincible à sa defense, si elle a de grandes Places si bien fortifiées & si bien munies de toutes choses, qu'elle puisse faire paroitre son courage, sans être exposée à souffrir de grandes incommodités qui sont les seuls ennemis qu'elle a à craindre. Une frontiere bien fortifiée est capable ou defaire perdre aux ennemis l'envie deformer des desseins contre un etat, ou au moins d'arrêter leur cours, & leur impetuosité, s'ils sont assez hardis*

(k) Testament politique.

dis pour venir à force ouverte. Les ſubtils mouvemens de notre Nation ont beſoin d'être garantis de la terreur, qu'elle pourroit reçevoir d'une attaque imprévûe, ſi elle ne ſavoit que l'entrée du Royaume a des remparts ſi forts, qu'il n'y a point d'impetuoſité étrangere aſſez puiſſante pour les enporter d'emblée, & qu'il eſt impoſible des'en rendre maitre qu'avec beaucoup de têms.

ZARZUT V.

FOrtece bez oſobnego korpuſu woyſka nie mogą zatrzymać nieprzyiaciela, y zabronić mu wkroczenia w Kray. Takowego zdaie ſię być zdania Machiawel gdy mowi (1) *Lorsqu'un Prince n'apoint de bonnes armées, qu'il ait des Places tant qu'il voûdra & dans ſont Payes & ſur les frontieres, elles lui ſeront toutes prejudiciables, ou aumoins inutiles: je dis pre-*

(1) Diſcours politique liv. II. ch. 24.

prejudiciables, parceque ſi elles ſont foibles, on les lui prendra aiſement, & on les employera a lui faire la guerre, ou bien ſi elles ſont ſi fortes, que l'ennemi ne les puiſſe emporter, il les laiſsera derriere, & parconſequent elles deviennent inutiles: car les armées Composées *de braves gens, quand elles ne trouvent point d'autres armées capables de leur tenir tête, elles paſſent par tout, ſans ſe mettre en peine des places qu'elles laiſſent derriere, comme Cela ſe voit dans l'hiſtoire, & comme nous l'avons vû de nos jours dans la perſonne de François-marie Duc d'Urbin, qui laiſsa deriere lui dix Villes Ennemies, ſans en faire cas, lors qu'il vient aſſieger Urbin.*

Jeżeli Machiawel rozumi przez fortece, mieyſca tak ſłabe, że mogą być zaraz dobyte za przypuſzczonym pierwſzym ſzturmem; albo tak ſzczupłe, że niemogą pomieścić tylko garnizony małe, y nieſpoſobne do fatygowania woyſka nieprzyiacielſkiego, to ſłuſznie ſądzi; Jeſt

zaś

zaś wcale propozycya iego fałszywa, ieżeli nie rozumie przez fortece (tak iak sądzić należy) mieysca ufortyfikowane według reguł y sztuk woienney nauki, ktorych nie można dobyć tylko przez pracowite, długie y krwawe attaki; y ktore są rozległości wystarczaiącey do osadzenia znacznego korpusu woyska, sposobnego do przeięcia konwoiu, furażow, fatygowania woyska, słowem: do przymuszenia albo ie attakować, albo nazad powrocić do swego kraiu. Oblężenia takowych fortec, wiele czasu potrzebuią, wiele gubią ludzi, znacznie rùynuią woysko. Y kiedy rozumnie y mężnie obleżeni w nich bronią się, częstokroć przyniewalaią nieprzyiaciela do odstąpienia y odmienienia ułożonych proiektow.

Wielu sławnych politykow są w tey materyi zdania wcale przeciwnego Machialowemu. Rozumieią oni, że w tych y tym podobnych okazyach fortece ten sam prawie czynią skutek,

tek, co woyſko w polu, ponieważ naypierwſze będąc do zaſłonienia Kraiu, ſtawią ſię na czele nieprzyiacielowi, ieżeli tedy nie śmi ie attakować, nie może bez dobycia onych w kroczyć w Kray ani odiąć ſpoſob ſwemu przeciwnikowi zgromadzenia y złączenia ſił iego. Duńczykowie ſtanowſzy w Skanyi, gdy uyrzeli, że nie ſą w ſtanie wzięcia pod ſwoią moc Miaſto *Chriſtianſtat*, ktore zaſłania y tamuie weyście do tey Prowincyi; ſplondrowali tylko, y z żywności ogołocili one; w tym de Stembock zgromadziwſzy Milicie y woyſko regularne ktore ſię na ten czas znaydowało w Kraiu, wpadł na Dunczykow, pobił, zupełnie ich znióſł, y przyniewolił do ſalwowania ſię morzem z reſztą woyſka pozoſtałego. Gdyby tedy *Chriſtianſtat* nie był dobrze ufortyfikowany, mogli byli zaraz Duńczykowie wkroczyć do Szwecyi, y odiąć ſpoſob Grafowi *de Stembock*

bock uformowania tak znacznego korpuſu Woyſka, albo przynaymniey byliby go przymuſili do ſpotkania ſię nie pomyślnego.

Jeżeli nieprzyiaciel attakuie fortece, traci wiele czaſu, y nadweręza znacznie ſił ſwoich, a podaie ſpoſob ſwemu przeciwnikowi do zgromadzenia woyſka y wzmocnienia ſię. Karol piąty, Roku 1544 w kroczywſzy do Francyi z całą ſwoią potęgą żołnierzy, S. Dizier zatrzymał go przez ſześć niedziel, gdzie nayużytecznieyſzą y nayſpoſobnieyſzą część lata stracił, y gdyby nie był naſtąpił pokoy, podobno muſiał by był powrocić z wſtydem, nic nie ſkurawſzy.

Jeżeli właſne ſiły nie ſą wyſtarczające do dania odporu nieprzyiacielowi ſwemu, fortece przeciągaią czas, w ktorym można odebrać poſiłek od ſprzyiaiących Dworow, y zniemi przyniewolić nieprzyiaciela do odſtąpienia od oblężonych fortec.

Dłu-

Długie y mężne oparcie się Miasta Kazał, a nie dałoż te wystarczaiącego czasu do odebrania sukursu? Wiedeń (m) a niedałże y ten także woysku Cesarza Leopolda y Jana Sobieskiego Króla Polskiego do złączenia się, uwolnienia, y pognębienia nieprzyiacioł?

Jeżeli Monarcha będąc attakowakowanym zmiarkuie że nie iest w stanie przyniewolić nieprzyiaciela do odstąpienia od oblężoney fortecy, dla mocy y awantażu pozycyi rozlokowanego woyska, może na ten czas dodać fortecy tego wszystkiego, czego iey tylko brakuie, y wrzucić sukurs, a potym wpaść raptem, y attakować fortecę nieprzyiacielską. Henryk IV. chcąc weyść do Flandryi, musiał oblec miasto Fere, ażeby żadney w tyle nie zostawił fortecy, a przezto pozostawił dosyć czasu wystarczaiącego dla Arcy-Xiążęcia Woy-

(m) Roku 1683.

Woyciecha do złączenia ſił woyſkowych; y lubo wſpomniony Arcy-Xiąże nie mógł przyniewolić Króla Francuſkiego do odſtąpienia od oblężoney fortecy, iednakże przyprowadziwſzy y wrzuciwſzy poſiłek dla lepſzego, pewnieyſzego y dłuższego oparcia ſię, poſzedł ſam attakować miaſto Kalais, ktore było większey wagi niżeli Fere, tam tedy tak ſię dobrze oſzańcował, że nie podobna było Francuzom one ſukurſować, ktore potym dobył ſzturmem, z znacznym dla ſiebie awantażem.

Mamy przykład nie nadto dawny, może kto zarzucić na zbicie tego, o czym dopiero mowiliśmy, że w Holandyi tak wiele było mocnych Fortec, ktore przedtym długi y mężny dawały odpór, iednak że Roku 1672. przez Ludwika XIV. w krotkim bardzo czaſie były dobyte.

Ten przykład chociaż na pozór zdaie ſię być służący do tey materyi,

iednak-

iednakże nie powinien tu mieć żadnego względu; ponieważ te, nie tylko że źle były opatrzone, y wiele im rzeczy brakowało, ale iefzcze kommendanci będąc mniey biegłemi w fztuce woienney, nie umieli zadofyć uczynić powinności fwoiey, a tym bardziey maiąc do czynienia z iednym w tey fztuce z naybiegleyfzych żołnierzy.

ZARZUT VI.

Fortece nie mogą być fchronieniem y obroną ani dla mieszkaiących ludzi po Miaftach, Miafteczkach, y Wfiach, ani dla ich rzeczy; ponieważ bardzo wiele trzebaby onych zbudować, a gdyby tak miało być, Kray podlegałby niebefpiecznieyfzym y znacznieyfzym trafom. Nie ieft tedy Kray mniey expoponowany rabunkom, naiazdom y ruynie, niemafz mniey zamiefzania y nieporządku; Handel rolnictwo,

ſtwo, y ſprawiedliwość nie mnieyſzą ma przeſzkodę y przerwanie; Obywatele nie mniey ſą w niebeſpieczeńſtwie; Nakoniec woyna nie ieſt dla tego mniey okrutna.

Dla uniknienia naywiękſzego zamieſzania podczas woyny, nie ieſt konieczna potrzeba, ażeby fortece mogły wſzyſtkich pomieścić poddanych w okolicy mieſzkaiących z nich rzeczami. Y gdyby daymy to tak były obſzerne, y miały żywności w proporcyi ludu wyſtarczaiącey, nie życzyłbym iednakże żadnemu Kommendantowi ſpodziewaiącemu ſię być oblężonym, wſzyſtkich przyimować do fortecy; Mnogość bowiem Męſzczyzn, Kobit, y dzieci z boiażni w fortecy uchronionych, mogłaby być przyczyną zaraźliwych iakich chorob; a zatym przymuſić garnizon do poddania ſię, chcąc ſię wydzwignąć z tak okropnego y ſmutnego widowiſka.

Zyſki, ktore wypływaią z wybudowanych fortec dla obywatelow, ſą: że ieżeli na nich napadnie nieſpodzianie nieprzyiaciel, mogą ſwoie koſztownieyſze rzeczy oddać do fortec naybliżſzych dla uniknienia rabunków, a ſami mogą ſię w tył cofnąć. Jeżeliby zaś w czeſnie dowiedzieli ſię o nieprzyiacielu zamyślaiącym na nich napaść, będą mogli zbiory y maiątki ſwoie do fortec oddalonych, na ktore nieprzyiaciel niemogł by tak łatwo uderzyć; a tak ſprzedawſzy potym rzeczy ſwoie, niepodpadno oſtatniey ruynie, bo im pozoſtanie ſpoſob ratowania ſię y iakiegożkolwiek dalſzego wyżycia. Mowiąc tedy tym ſpoſobem, ſupponuię że ſię woyna toczy z iak naywiękſzym rygorem; bo ieżeli ſą obwarowane pewne kondycye w tey materyi, tak iak były we Flandryi y nad Renem pod czas oſtatniey woyny, wieku XVII y XVIII, gdzie nietylko że woyna niezróynowała mie-

mieszkańcow będących po miastach, miasteczkach y wsiach, ale owszem niektorym ieszcze podała sposoby znacznego pożytkowania. Mogli znakomitsze y droższe rzeczy lokować w fortecach, samym zaś wolno było (z obwarowanego bespieczeństwa) zostać w domach, co większa kontynuować rolnictwo y sprawiedliwość tam panowała, iak gdyby podczas pokoiu.

ZARZUT VII.

JEżeli się przytrafi podczas Woyny znaczne zamieszanie, albo zroynowanie woyska, fortece nie mogą zupełnie zastanowić zwycięsce, ani dać czasu wystarczaiącego do uszykowania się swoim, do zgromadzenia nowych sił do nadciągnienia posiłkom od sprzyiaiących Dworow Sąsiedzkich.

Ta propozycya może się refutować przez tysiączne przykłady, wcale

le przeciwne siodmey obiekcyi. A ktoż zastanowił znaczne postępki Annibala uczynione przeciwko Rzymianom, ieżeli nie długie y mężne oparcie się Miasta Spolete, y innych małych fortec, ktore attakował? A ktoż zachował Flandryą Krolowi Hiszpańskiemu po przegraney Batalyi de Nieuport Roku 1600. ieżeli nie fortece? Holendrowie tyle razy tryumfowali, byli wielowładnemi panami y pod zupełną swoią mocą mieli wszystkie pola; ale dla tego nie opanowali Flandryi, ani podbili że tak rzekę, kilku cali ziemi. Gdyby nie było fortec w Piemont po przegraney Batalii pod Marsaille Roku 1693. iuż by było po Kraiu Xięcia Sabaudyi, a teraz Krola Sardyńskiego, wygranie Batalii de Fleurus w Roku 1690. de Nerwinde w Roku 1693 &c. Uczyniło by było Ludwika XIV. zupełnym Panem Flandryi. Możnaby ieszcze nie dawnych przytoczyć wiele

le

le przykładow w tey materyi, ale to ieſt prawda tak oczywiſta, że za niepotrzebno by rzecz każdy oſądził, nadtym dłużey czytelnika zaſtanawiać.

ZARZUT VIII.

GDy kto raz utraci Kray maiący fortece, ieſt rzecz nie podobna odzyſkać go więcey, chyba w przeciągu długiego czaſu y bardzo z wielkim expenſem. Kray zaś ktory ieſt bez fortec, lubo go prędko można poſtradać, ale też prędko można go odzyſkać.

Nikt temu przeciwnym być nie może; ieſt to iaſna prawda że gdy miaſta ſą otwarte zaſłonić kray, ieſt rzecz arcy trudna. Mamy tego przykład w Hiſtoryi Hiſzpańſkiey; Roku 712. Dzieci Krola Wityzy będąc wygnanemi z Kroleſtwa przez Roderyka (ktorego Oycu kazał Wityza oczy wyiąć) ſchronili ſię do Afryki,

tam potym otrzymali od Muza Porucznika Xcia Sarraceńskiego (n) znaczny sukurs pod kommendą Generała Tareka, ktory w krotkim bardzo czasie, y wszelką łatwością większą część dobył Kraiu, ponieważ Wityza zburzył był wszystkie Miasta Hiszpańskie, wyiąwszy miasto Tolede. Ale ieżeli maiąc miasta ufortyfikowane iest rzecz trudna zasłonić Królestwo, trudna niemniey iest podbić kray podobny; Ponieważ do podbicia takowego Państwa, nayprzod należy zacząć od oblężenia fortec; Wnosić tędy z tego wszystkiego należy, że to iest oczywistym awantarzem dla każdego Monarchi mieć w swoim Kraiu fortece.

Jeżeli Kray nie iest ufortyfikowany, a ten ktory go podbił, stara się w nim wystawić fortece, Krol ktory z niego był wygnany, nie może go odzyskać z tąż samą łatwością z ktorą

(n) Od nich Turcy dzisieysi pochodzą.

rą poftradał, ba y co większa wszelka mu nadzieia na ten czas upada. Machomet II. postrzegłszy że iego Przodkowie podbiwszy kilka razy Miasto Tauris w Persyi y wsie w okolicy będące, y że nie miawszy żadnych fortec, gdy się ich woysko nieco cofnęło, zawsze odebrane zaraz było przez Persow; Otoż tedy iak skoro tylko wspomniony Machomet odebrał miasto Tauris w swoią moc, tak zaraz kazał one ufortyfikować, y tak od tego czasu zupełnie upewnił swoie podbicie, y ubespieczył posessyą. Selim I. Cesarz Turecki uczynił toż samo podbiwszy Kraie Sułtana Xięcia Egipskiego. A Hiszpańczykowie opanowawszy Waltelinę.

ZARZUT IX.

NA koniec ci ktorzy ganią fortece, mowią: że chociażby nie było żadney, woysko może upewnić y zachować Kray Monarsze Swemu,

a że bez woyſka, fortece tego uczynić nie mogą, ponieważ ſię wſzyſtkie utracaią, albo przez moc nieprzyiacielſką, albo przez napadnienie nagłe y nieſpodziane, albo przez głud: Przez moc, z przyczyny Artelleryi, ktorey gwałtownośc zburza y wywraca naygrubſze mury, y ktorey furya zabrania nowe wyſypować okopy. Przez nagłe y nieſpodziewane napadnienie, z przyczyny zaniedbania tych, ktorzy ie pilnąią, z ich łakowſtwa albo niewierności, iak ſię przytrafiło Roku 1499. w Medyolanie przez zdradę Bernardyna nazwiſkiem Curtio. Przez głud, ponieważ ieſt rzecz trudna doſtarczyć wſzyſtkich żywności potrzebnych Garnizonowi, dla utrzymania go przez długi czas.

Pierwſza z tych dwoch propozycyi ieſt fałſzywa; Nic nie ieſt tak niepewnego, iak ſukceſs potyczki; Często bardzo przytrafia ſię że mniey liczne woyſko zbiia y znoſi znacz-

niey-

nieyſze. Hiſtorya nam podaie tyſiączne w tey materyi przykłady, że iak ſkoro tylko los ſzczęscia pod czas batalii ku iedney zacznie nakłaniać ſię ſtronie, a ieżeli nie maſz żadnych fortec, wſzyſtko muſi poddać ſię nieprzyiacielowi, y pòść pod rząd zwycięſcy. Bez fortec przegrana iedney Batalii pociągnąć za ſobą może utratę całego Państwa. Za czaſow woien domowych między Familią Lankaſtrow y Yorkow (o) Kroleſtwo Angielſkie będąc bez fortec, trzy razy było podbite w przeciągu ſzośćiu Mieſięcy. Czeſkie Państwo niemaiąc żadnych ufortyfikowanych Miaſt, Fryderyk Hrabia, ktory był okrzykniony Krolem, utracił całe te Kroleſtwo przez przegranie iedney tylko batalii pod Pragą. Gdyby Polſka miała była fortece na pograniczu od Inflant, nie mogł by był nigdy Karol XII. Krol Szwecki wkroczyć w ſrzo-

(o) Około Roku 1471.

w ſrzodek Naſzego Kraiu, tam dać ſukurs Malkontentom, pociągnąć drugich do iedno z nim trzymania, przynaglić Krola Auguſta do ſpodkania ſię niepomyślnego, y nakoniec przymuſić go (po wprowadzoney woynie do Saxonii) do złożenia y renuncyacyi Korony Polſkiey. Dla teyże ſamey przyczyny po niepomyślnym loſie batalii pod Pułtawą, Krol Staniſław muſiał ſchronienia dla ſiebie ſzukać w cudzych Kraiach, y dopuścić Krolowi Auguſtowi znowu na Tronie oſiąść. Ale na cóż nam dawnieyſze przytaczać przykłady o Polſzcze, kiedy dziś to wſzyſtko iaśnie okazuie ſię. Z tąd tedy oczywiście widziemy, że nietylko pewnym kray być nigdy nie może bez fortec, ale y Monarchowie w nim rządzący.

Druga propozycya (to ieſt: że bez woyſka, fortece nie mogą upewnić y ubeſpieczyć Kraiu, ponieważ wſzyſtkie ſię utracaią, albo

przez

przez moc, albo przez podeyście, y nagłe napadnienie, albo przez głód) nic także decydować nie może przeciwko fortecom. To prawda że wiele było dobytych miast przez ieden z tych trzech sposobow, ale z tąd wnosić nie można, ażeby wszystkie koniecznie mogły być także dobyte y utracone. Mamy tysiączne przykłady, gdzie podobne zamierzenia swego nie odebrały skutku; y tak miasta ktore chciano dobyć przez moc y forsowanie, są: Metz, ktore przez mężne y roztropne bronienie się przymusiło Cesarza Karola V. do odstąpienia. Wiedeń roku 1529 a nie oparł że się forsom wielkim strasznego Woyska Solimana II. Miasto Malta roku 1565 nie miałoż tey samey dla siebie pochwały? y niezmierna lidzba innych. Z tych zaś, ktore chciano dobyć podeyściem y nagłym napadaniem, są: Arras, Genua, stary Bryzak, Cremone, y wiele innych, a przecie nic nie skurano,

Nako-

Nakoniec z tych fortec, ktore obległszy, zamyslono umorzyć głodem, lub przyniewolić do poddania się, (zaiste ieden z nayſtraſznieyſzych ſpoſobow) ſą Miaſto Neapol, Leyde w Hollandyi, Caniſe w Węgrzech, Cremes we Włoſzech &c. a nie utrzymałyſz ſię z ſwemi właſnemi garnizonami?

W opiſaniu życia Xiążęcia Albe znayduie ſię mowa wychwalaiąca fortece, ktora była miana do ludu Rzymſkiego przez wielkiego żołnierza (p) razem y wymowcę. Słuſznie ią tu wſpomnieć należy.

Lorſque Rome triomphante, ſe voyoit Maîtrèſſe du monde, lorſque ſes armées, ou plûtôt la profonde ſoumiſſions de tous les peuples ne lui Laiſſoient rien à craindre, elle ſe fortifioit, non qu'elle eût peur, mais pour ſ' ôter tout ſujet de craindre, a fin que ſi l'occaſion s'en preſentoit, elle eût du moins

une

(p) Duc des Urſins.

une retraite au milieu d'elle même ~~où elle même~~ où elle pût ſe garantir des revers de la fortune, & donner à la victoire le têms de ſe declarer pour elle. Conſiderons ſeulement que le grand Alexandre vit ſa fortune ſur le point de l'abbandonner devant Thir, & que Rome victorieuſe ne fit rien devant Numance. Quelques braves que ſoient des peuples, quelques infatigables qu'ils ſoient, s'ils n'ont pas des Villes fortifiées, leur puiſſance tombe bientôt; & on peut les comparer à ces prodigieuſes maſſes de corps, qui n'ayant rien de ſolide, ſe detruiſent en peu de têms. C'eſt ce que l'experience de pluſieurs ſiecles prouvent indubitablement. D'ailleurs quand une fois la conſternation s'eſt émparée des eſprits d'une Armée, ſon Ennemi la bat toujours en pleine Campagne; mais trauve-t- elle un fleuve, derriere le quel ſon General puiſſe la Camper, elle reprend courage, & repouſſe bientôt ſon ennemi. C'eſt ainſi qu'on arrête un vinqueur, mais ſi l'on peut ſe jetter dans une bonne place, c'eſt

alors

alors que ce vinqueur cesse de l'être, & souvent blanchit. le vaincu a tout le loisir de reprendre ses esprits, il le fatigue, & affoiblit par des frequentes sortie, ou par des assauts rigoureseument soutenus, et lui fait employer un têms considerable, & pendant le quel il remet sur pied d'autres troupes; fait venir de puissans secours, qui ruinent cet assiegenant, soit en lui coupant les vivres, soit en forçant ses lignes. Combien de grands Capitaines ont échoué devant un château bien fortifié? Combien de belles & puissantes armées se sont entierement ruinées autour des ramparts d'une citadelle? Elles ont alors à combattre, non seulement le soldat, mais les injures de l'air; le froid penetrant, la chaleur brûlante, les pluyes, les neiges, la grêle, les vents, la disette, les maladies, la rage & le déséspoir. Qui ne sait quel avantage les Imperiaux retinerent de la prise de François I. qui ne tombat entre leurs mains, que parceque Pavie bien fortifié & bien défendû, l'arrêta long-têms..

Charle-

Charlequint presque toujours victorieux en pleine Campagne, trouva devant Marseille & devant Metz les bornes de sa victoire, & de sa fortune, & fût obligé de lâcher le pied avec une perte trés considerable.

ROZDZIAŁ II.

O potrzebie y pożytku fortec względem nieprzyiacioł wewnętrznych czyli domowych.

Politycy ktorzy ganią Zamki, te następuiące czynią zarzuty.

ZARZUT I.

NIemogą mieć bespiecznieyszych zamkow Monarchowie nad szczere sprzyianie y dobre życzenie poddanych swoich, y dla tego iest lepiey y z większym zyskiem dla nich, starać się ażeby go kochano, niżeli ażeby się go miano obawiać.

Rzecz pewna, że Monarcha nie może mieć lepszych zamkow nad dobre y pilne czucie poddanych swoich, y że te same iest wystarczaiące do utrzymania Jego powagi; Lecz że nie można nic sobie obiecywać trwałego dla niestateczności ludzkiey, ktorzy to, co dziś kochaią, nazaiutrz nie nawidzą bez żadney daney przyczyny y okazyi, potrzeba tedy dla tego, a żeby Monarchą daymyto będąc nayukochańszym był w stanie okazania mocy swoiey w potrzebie, y ażeby się go obawiano, a co łatwo być może, ieżeli mieć będzie mocne Zamki, inaczey albowiem byłby zawsze exponowany y podany za naymnieyszą rzecz dyskrecyi poddanych swoich.

ZARZUT II.

ZAmki sprawuią, że poddani tracą miłość, niedowierzaią Monar-

sze

ſze ſwemu, y rozumieią że onych lada co dzień zażyć może na zgubę ludu. Przywodzą ci politycy za przykład; ukontentowanie y radość, ktore mieli Miaſta Greckie (q) kiedy Rzymianie kazali w nich poburzyć Zamki. Przytaczaią także za przykład odcięcie od Miaſta y obalenie Zamku (r) Antwerpyi w Brabatdyi. Weſołość y ukontentowanie ludu tak wielkie tam było, y tak wiele przychodziło robotnika z ich właſney ochoty, że nawet pierwſze Damy, nie mogły ſię wſtrzymać, ażeby ſię nocą nie miały znaydować, aż poki zbyteczna wolność, tańce y pijaństwo, będąc przyczyną wiele nie uczciwych akcyi, nie podały przyczyny zabronienia robić w nocy. Idąc za przykładem Antwerpyi Miaſta Gand, Utrecht, Walenciennes, Iśle

(q) Strada li: 9.

(r) Obalenie wſpomnione naſtąpiło z zdania Xięcia d' Orange.

Iśle, y wiele innych, obchodzili dzień obalenia ſwoich Zamkow, iako ten w ktorym odzyſkali wolność.

Jeżeli poddani ſą roſtropni, wierni y iedney wſzyſcy religii, będą z tego kontenci y poczytywać za dobre Oyczyznie, że Monarcha zażywa ſrzodkow potrzebnych do ubeſpieczenia odpoczynku y ſpokoyności; Y ieżeli między tym ludem znayduią ſię przewrotni, złośliwi, zdraycy, y nie iedney religii z Monarchą; Zamki będą cuglem dla nich y iednym z naypewnieyſzych ſpoſobow do utrzymania w poſłuſzeńſtwie y karności. Jak wieleż to wielkich Miaſt opływaiących w bogactwa, zoſtało zrabowanych, ſpuſtoſzonych y zupełnie zburzonych, chłoſzcząc rebellizantow? Chociaż znaczna część Mieſzkańcow podciwością ſię rządzących naymnieyſzey nie mieli ſkłonności y myśli do rebellii, y ktorzy byli tylko przyniewoleni zezwolić, unikaiąc niebeſpieczeńſtwa, ktarym im gro-

grożono, gdyby chcieli być przeciwnemi, lub dali poznać po ſobie że tego nie approbuią.

Kiedy Monarcha buduie Zamki poddani żadnego w tym punkcie nie powinni mieć podeyrzenia, bo to ieſt tak do znaku, iak gdyby uſtanawiał chłoſty oſtre dla złośliwych y kryminalnych ludzi, y iak gdyby wyſtawiał theatrum ſłużące do exekucyi. Radość y ukontentowanie ktore okazali Grecy, obywatele Antwerpyi y innych miaſt Niderlandyi podczas zburzenia zamkow —— nie powinno być żadney wagi, ponieważ to ieſt właściwa wſzyſtkim ludziom, że każda pierwſza nowość, ktora ſię przytrafia w Kraiu, ſprawuie albo bez pomiarkowaną radość, albo bez pomiarkowany ſmutek.

ZARZUT III.

ZAmki (mowi Machiawel) daią poznać Monarſze ſwemu że ieſt

w ſta-

w ſtanie przymuſzenia poddanych do czego mu ſię będzie podobać, y że może pod czas pokoiu być oſtrzeyſzym dla ludu ſwego. Monarcha roſtropny y dobry, ktory nie chce podać ſię w porozumienie u poddańſtwa ſwego, że mogłby w iakim czaſie ſtać ſię dla nich przykrym, y uciemieźliwym, nie będzie budował Zamkow, ażeby mogł wcześnie ſpuścić ſię y być upewnionym o przyiaźńiy ich przywiązaniu, a zatym panować beſpieczniey. Przytacza Machiawel przykład o Grafie Sforce, ktory iak ſkoro tylko zoſtał zoſtał Xięciem Mediolanu, tak zaraz kazał tam zbudować Zamek, a ten zamiaſt coby miał utzymać Jego naſtępcow, to był przyczyną zguby; Ponieważ rozumieiąc wſpomniony Graff, że przez takowy ſpoſob będzie zaſłonionym od wſzyſtkiego, y że będzie w ſtanie przewodzenia nad poddańſtwem ſwoim, zaczął onych zle traktować, y wſzyſtkie okrucieńſtwa nad niemi

wyrzą-

wyrządzać. Ale gdyby był nie zbudował zamku, a przez iaką złą radę zaczął uciemieżać poddanych swoich, prędzey by był postrzegł swoie niebespieczeństwo, w ktore srogość iego przyprawić by go mogła, y tak bez wątpienia był by się poprawił.

To może być prawdą w pewnych okazyach co mowi Machiawel, toiest: ieżeli Monarcha ma ambicyą niepomiarkowaną, a panuie w wolnym narodzie, na ten czas zdaią się być szkodliwe Zamki, z przyczyny żeby Manarcha zniosłszy się z woyskiem swoim nie uczynił się absolutnym; Jednakże nietrzeba dla tego pognębiać zamki, ieżeli niechcemy mieszać zażycie rozumne pewnych rzeczy z besprawiem y sprawiedliwość z występkiem. Lekarstwo naydokonalsze gdyby dane było nie na tę chorobę na ktore iest destynowane, ale na inną, zamiast coby miało pomodz do uleczenia, iest przyczyną śmierci temu, kto-

ry one zażywa, iednakże dla tego to lekarstwo nie przestaie być doskonałym, ani zażycie onego nie powinno być odrzucone, to bardziey doktora, albo iego niedoskonałości być powinno przypisane. Toż samo się dzieie z zamkami, koniec na ktory one powinny być budowane, iest: ażeby można utrzymać z małą garstką ludu zdraycow y źle zamyślaiących w ich powinności. Bo ieżeli by te y tym podobne obawiania się miały mieysce, niepotrzebaby nigdy mieć broni w arsenałach, ani pieniędze w kasie a tym bardziey czwiczonych żołnierzy, ponieważ Monarcha maiąc znaczny korpus Woyska regularnego, prędzey z nim może dokazać co zamyśla iak z zamkami; Zołnierz z roskazu w każdą poydzie stronę, zamek zaś z swego nie może się ruszyć mieysca. A co większa niepotrzeba ażeby Woysko albo raczey Szefowie y sztab Officierowie z zagranicznych byli złożeni

ni ludzi, ponieważ wiele bardzo ieſt takowych w każdym kraiu, ktorzy prywatnego bardziey ſzukaią uſzczęśliwienia iak publicznego, a zatym być zawſze mogą gotowi dopomagać niegodziwym zamyſłom Ambitnego Monarchy.

ZARZUT IV.

JEżeli Monarcha (mowi Machiawel) (s) buduie zamki dla uciſku obywatelow, te uciemieżenie tak ich pobudza do zemſty, że żadna forteca nie ieſt w ſtanie zaſłonienia Monarchi. Utrzymuiąc ſwoie zdanie Machiawel, te dwa naſtępuiące przytacza przykłady w tych zawarte ſłowach:

Le Pape Jule ſecond aprés avoir chaſsé Bentivoglio de Bologne, il y fit bâtir une cittadelle & y mit un Gouverneur dedans, pour pouſſer à bout ce peule,

 qui

(s) Diſcours politiques livre 2. ch:24.

qui ſe voyant outragé, ſe ſouleva, & auſſitôt il raſa la citadelle, qui par conſequent ne fit nul bien à ce Pape; au contraire elle lui porta du préiudice, car s'il en êut uſé autrement, il lui auroit eté plus avantageux.

Mais entre tous les exemples, le plus recent, le plus remarquable en toutes manieres, & le plus propre à faire voir l'abus des Cittadelles, & l'avantage qu'il y a à n'en point avoir, c'eſt celui de Gennes arrivé dernierement. Tout le monde ſait comme dans l'an 1507. cette ville ſe rebella contre Louis Roy de France, qui vint enſuite en perſonne, & avec toutes ſes forces, pour la remettre à la raiſon: cequ'ayant fait, il y bâtit la citadelle la plus forte dont on eût oüi parler iuſqu'ici, la ſituation & les fortifications la rendant impenetrable; car elle eſt placée ſur le ſommet d'une colline qui s'étend dans la mer, & que les Genois appellent codeſa; deſorte

(t) Diſcours politiques livre II. ch: 24

te qu'elle commendoit tout le Port & partie dela Ville : il arriva aprés que l'an 1512. les François furent chassés del'Italie, & que les Genois se revolterent contr'eux, non obstant la Citadelle. Octave Frégose qui se rendit maître du Gouvernement de la Ville, assiegca cette forteresse, & employant toute l'adresse possible dans ce dessein, il la prit au bout de seize mois par la famine.

To pewna że ieżeli Monarcha zażywa zamkow na uciśnienie swego poddaństwa, to uciemieżenie wzbudza wnich chęć wybicia się iak nayprętszego z pod Jego panowania; iadnakże to nie iest rzecz pewna, ażeby ta nienawiść, ktorą maią ku Monarsze swemu mogła ich pociągnąć do buntow. Obywatele Bolonyi y Genuy rozgniewani byli aż do punktu podniesienia rewolucyi nic nie zważaiąc na zamki to prawda, ale y to nie mniey, że się znayduie innych mnostwo przykładow, gdzie fortece zatamowały podniesienie podobnychże buntow.

ZARZUT V.

SĄ te Zamki użyteczne Monarchom (zarzuca Machiawel :) (t) podczas pokoiu na uciemiężenie obywatelow, podczas zaś woyny wcale ſą niepotrzebne, ponieważ tak nieprzyiaciel iako y obywatel maiąc urazę y anſę, rzecz ieſt niepodobna, ażeby fortece obronić ſię mogły; przytacza Machiawel za przykład Naſtępcow Grafa Sforce, ktorzy ſtawſzy ſię przez to obrzydliwemi, ogołoconemi zoſtali z ich Państwa za pierwſzą roſpoczętą woynę, ani ich zamek nie zaſłonił; Lepiey, y mocniey oparliby ſię natarczywościom Francuſkiego woyſka z poddaństwem ku ſobie przywiązanym a bez zamku, iak z zamkiem, a zaiątrzone ku ſobie maiąc obywatelow ſerca.

Nikt o tym powątpiwać nie może, że ieżeli Monarcha zażywa zamkow

(t) Diſcours politiques livre II. Ch. 24.

na uciemiężenie poddanych swoich pod czas pokoiu, gdy woyna nastąpi, a noga cokolwiek się mu pośliznie, zginie bez nadzieie powstania; poddani bowiem będąc tyrańsko traktowani, nie omieszkuią pory, gdy się im poda sposobność poniżyć panowanie Monarchy swego, y tak w każdey Jego niepomyślności, zamiast coby miał od obywatelow odbierać pomoc y ratunek, znayduie niechęć, nienawiść y zniewagę; Boiaźń bowiem y karność pospólstwa ku Monarsze nie trwa dłużey, tylko póty, póki iest wstanie kierowania wszystkich według woli swoiey.

ZARZUT VI.

ZAmki nie są potrzebne dla konserwowania podbitego Kraiu; A żebympokazał abusum (mowi Machiawel) Ten ieden przykład Francyi y Genuy powinien by być dosyć oczywistym y utrzymuiącym moie zda-

zdanie, iednakże przydam tu ieszcze y ten Florencyi y Pizy. Florenczykowie zbudowali byli zamki dla utrzymania w cuglach mieszkańcow Pizy, niezważaiąc, że oni zawsze byli nieprzyiaciołami iawnemi naszey Rzeczypospolitey, że się zasczycali wolnością, że mieli zawsze rebellie za ieden szczegulny tylko sposob wybicia się y odzyskania wolności, a zatym ieżeli kto chciał uczynić się Panem nad niemi, trzeba było użyć polityki Rzymian, to iest: że trzeba było albo Pize przyłączyć do rządu swego, albo one zroynować; A nie widzianoż to skutku zamkow? za przybyciem Karola VIII. zaraz się mu poddały, albo przez zdradę Gubernatorow, albo przez ich ospałość, y złe czucie; Lecz gdyby zamkow nie było, Florenczykowie niespuścili by się byli na nie dla zachowania Pizy, y te zamki nie stałyby się były bramą Krolowi dla weyścia do Miasta, y podobno postępywanie

ktore

ktore zażyte być mogło chcąc zachować Pize bez fortecy, byłoby dostateczne, dla bronienia oney Francuzom, a przynaymniey to pewna, że ten sposob nie mogł by był mieć dla siebie skutku fatalnieyszego. Więc tedy (temi kończy słowy Machiawel) tak dla utrzymania się w swoim właśnym Kraiu, iako dla zachowania podbitego, każdy zamek nie sądzę być za potrzebny.

Słusznie Machiawel gani Florenczykow, że przez zbudowanie zamkow chcieli zachować sobie Miasto Pize, ktore było Rzecząpospolitą, y ktore było mocne względem Florencyi; zgodzić się trzeba znim że lepieyby byli uczynili Florenczykowie ile maiąc moc w swych ręku na ten czas, gdyby byli albo przyłączyli do swego rządu Pize, albo gdyby ią byli wcale zróynowali; bardzo zaś błądzi Machiawel, gdy chce te dwa sposoby położyć za maxymy generalne, a wyrzucić zamki; y omylił

lił się mocno, ieżeli mniemał że Rzymianie tego ostaniego nie zażywali sposobu. Ci sławni Politycy mieli w zażyciu nie tylko te trzy sposoby, ale y innych bardzo wiele, ktorych zażywali według czasu y okoliczności. Na początku panowania, że na ten czas bardzo mało Rzym liczył obywatela, było mu tedy użyteczniey, złączyć y sprzyiaźnić się z swemi sąsiadami, niżeli ich podbić; Podczas zawoiowania niektorych Prowincyi we Włoszech, postępowali tym sposobem, jak nam powiada Machiawel, y nie zbudowali tam zamkow, ktore mogłyby byli wprowadzić ten lud w porozumienie y boiaźń, że może z czasem być mogą źle traktowani, ale iak skoro tylko ta Rzeczpospolita wzmocniła się, w zbogaciła w obywatelow, y zaczeła toczyć woynę w innych Kraiach, tak zaraz nietylko na ten czas osadzała pustynie, ale ieszcze budowała zamki y fortece. Uranius

nius (według opisania Tacita) zostawszy Gubernatorem Anglii, umarł w Roku, zostawuiąc mieysce swoie Suetoniusowi Paulinusowi, ktoremu gdy pomyślność przez dwa roki pusłużyła, podbił rożne Narody y te ubespieczył fortecami. Mowi daley pisząc o Agrykole (u) nie kontent z wzięcia znacznych Osob w zastaw, trzymał ieszcze Anglią w cuglach przez zamki y Garnizony, ktore udysponował y rozlokował tak dobrze, że nie było żadnego Mieysca, gdzieby boiaźni y strachu nie był wprowadził. Y kazał powiedzić Galgace Szefowi rewolty, w mowie, ktorą miał do swego woyska dla dodania mu śmiałości y męstwa przeciw Rzymianom: Ich siły są wyniszczone, fortece ogołocone, Miasta zle ubespieczone &c. &c. Mezeray mowi (w) nim Francuzi osiedli

(u) Vie d'Agricolá.
(w) Tom: I. pag: 23.

dli w Gallii, nie było prawie woyska tylko w prowincyach pogranicznych w gorze y dole Rzeki Rhenu, gdzie zbudowano wiele zamkow, dla niedopuszczenia wtargnienia barbarzyńcom &c.

Przykład ktory przywodzi Machiawel o Karolu VIII. iest zle tu przytoczony. Piotr de Medicis (x) według zdania wielu Authorow, gdy wyszedł był naprzeciwko zwycięscy, nie pozwolono mu się przody nazad powrocić, aż zezwolił na oddanie w ręce Krola czterech fortec, ktore były barrierami tego kraiu. Nie trzeba więc to przypisywać fortecom, co pochodzi z nierostropności Piotra de Medicis.

Do ubespieczenia podbitego Kraiu, między rożnemi sposobami ktorych można zażyć, nayprzyzwoitszy, naypewnieyszy y naymniey kosztuiący iest: Zamek; Garnizon bowiem

(x) Silhon dans son Ministre d'etât.

bowiem niech będzie daymyto nayſłabſzy, gdy zadoſyć czynić będzie ſwoiey powinności, może zawſze utrzymać Miaſto w poſłuſzeńſtwie; Jeſt rzecz arcy trudna natenczas, ażeby mieſzkańcy mogli zbuntować ſię, y iaki uczynić ſpiſek, ponieważ niepodobna, ażeby wſzyſcy razem mogli iedno rozumieć, zgromadzić ſię, y podnieść broń tak, ażeby w zamku zoſtaiący żołnierz nie mogł odkryć ich zamyſłow; Te odkrywſzy, może łatwo zapobiedz złemu, y trzymać ſię potym na oſtrożności niedowierzaiąc odtąd więcey nikomu, Już tedy potym mało znaydzie ſię takowych mieſzkańcow, ktorzyby na powtór bunt chcieli podnieść, obawiać ſię albowiem będą, ażeby ich drudzy nie odſtąpili, y na ſztych ſamych tylko na początku zaraz nie podali; Jedno uderzenie mężne żołnierza odważnego zoſtaiącego w zamku, może uśmierzyć na zawſze y utrzymać w poſłuſzeńſtwie

y kar-

y karności obywatela. Gdyby Karol d'Anjou podbiwszy Królestwo Sycyliyskie był w nim zbudował zamki, y choc szczupły, byleby czwiczony był w nich, osadził garnizon, zapewne *nigdy by byli nie myśleli* Sycyliyczykowie o tey sławney konspiracyi nazwaney les Vêpres Siciliennes (y) albo daymy to że gdyby byli one rozpoczęli, zapewne nie wyrzneliby byli ośmiu tysięcy ludu we dwoch godzinach, tak iak historya nas naucza.

Filip z Macedonii że wystawił zamek w Koryntyi, potrafił utrzymać całą Grecyą w poddaństwie z małym bardzo expensem, y dlatego nazywał ten zamek y Miasto (z) Kaydany Grecyi.

ZARZUT VII.

ZAmki nie mogą dopomodz Monarsze do weyścia do miasta zbuntowa-

(y) 1282. Mezeray.
(z) Plutarque vie d'Aratus

towanego. Jeżeli mi kto zarzuci (mowi Machiawel) (a) że dawniey Miaſto Tarante było przez ſpoſób zamku na powtor dobyte, y że dziś toż ſamo przytrafiło ſię względem Miaſta Breſſe. Nato odpowiadam, że do odebrania miaſta Tarente, nie zamek dopomogł, ale wielka czwiczonego Woyſka, ktorym Fabius Maximus zawiadywał. Weźmy przykład z miaſta Capoue, wktorym lubo żadnego niebyło zamku, a przecież było odebrane. Co ſię zaś tycze miaſta Breſſe odpowiadam (mowi Machiawel) że ieſt rżecz rzadka, aże byto ſię mogło więcey kiedy przytrafić, co ſię ſtało pod czas tey rebellii: Ponieważ w tenczas kiedy Fracuzi byli Panami Zamku, mieli ieſzcze znaczne Woyſko w pobliſkości, Generał de Foix Ludwika XII. z całym woyſkiem znaydował ſię w Bolonii, iak ſkoro tedy dowiedział ſię o utra-

cie

(a) Diſcours politiques liv: II. ch. 24.

cie miasta Bresse, tak zaraz ruszył się spieszno wtę stronę, y stanowszy we trzy dni odebrał miasto; y lubo wprawdzie był mu zamek do tego pomocą, iednakże do odebrania tego miasta potrzeba było oprócz zamku Generała takowego iak był de Foix, y woyska Francuskiego dla dania sukursu we trzech dniach; Więc tedy takowe przykłady (kończy Machiawel) niemogą skonwinkować to, com wyżey powiedział.

Te wszystkie uwagi y rostrząśnienia Machiawela tak są oczywiście nie gruntowne, szkodliwe każdemu kraiowi, iako y przeszłe.

Koniec naktory zamki wystawiane być powinny iest: uniknąć expensy, ktorą podnieść by trzeba w każdym mieście ludnym, chowaiąc znaczną lidzbę woyska dla utrzymania mieszkańcow w posłuszeństwie y Karności; Rzecz w pzawdzie iest iawna, że ordynaryiny garnizon w zamku będący, iest małą rzeczą

wzglę-

względem liczby znaczney obywatela zostaiącego w mieście; gdy bowiem wszyscy Mieszkańcy broń podniesą, zgromadzą się razem, y zaczną się meżnie potykać, y opierać zołnierzowi zostaiącemu w Zamku, ten na ten czas nie potrafi ich sam bez sukursu proporcyonalnego uspokoić y utrzymać w cuglach. Zysk ktory wypływa z wybudowawanych zamkow w takowych okazyach, iest; że ieżeli sukurss nadciągnie przody, niżeli obywatele miasta ufortyfikuią się, y zasłonią od Zamku; Jak się stało podczas rebellii Miasta Bresse w Roku 1512 y miasta Antwerpyi w Roku 1576; ma na ten czas łatwość weyścia y sposobność attakowania; Ale day my to, że gdyby obywatele Miasta, mogli mieć wystarczaiącego zadosyć czasu do ufortyfikowania się ze wszystkich stron, y zażyli wszystkich przestrog, ktoreby tylko mogły się im zdawać użyteczne y doskonałe, przecięż

iednak zamek guruiąc nad miastem (co się supponować powinno, gdyż reguły fortyfikacyi tak dokoniecznie wyciągaią, ażeby każdy zamek na wyższym był założony mieyscu, niżeli miasto) łatwiey mu iest gnębić mieszkańcow w ich okopach, a dotego przez sposob zamkow umnieysza się cirkumwallacya y kontre-wallacya; słusznie zatym mowić można, że zamek podaie łatwość Monarsze do uskromnienia zhukanego obywatela, y do wprowadzenia go w posłuszeństwo y karność. Nie słusznie tedy Macihawel przypisuie honor y moc samemu tylko Sukursowi, ktory powinien być przyznany oboygu, to iest podzielony między zamkiem a sukursem.

Miasto Turin Roku 1640 zbuntowało się było przeciw Xięciu Sabaudyi y Matce Jego Regnantce, gdyby nie było zamku, albo że gdyby buntownicy opanowali go byli, nigdyby Graf d'Harcourt z małą liczbą

woy-

woyſka, ktore miał, nie był uśmierzył, ani wprowadził w poſłuſzeńſtwo.

ZARZUT VIII.

ZAmki ſą przeſzkodą Monarſze do wypędzenia z Kraiu nieprzyiaciela ſwego. Jeżeli bowiem kto chce (mowi Machiawel) (b) odzyſkać Kray utracony, nie może inaczey, tylko z walecznym y cwiczonym woyſkiem; A odzyſka go tym prędzey, ieżeli nie będzie w nim żadnych zamkow, ponieważ zawoiowani, maiąc miłość ku pierwſzemu właſnemu Panu ſwemu, za to, że ſię na nich zupełnie ſpuſzczał, żadnych im przykrości nie wyrządzaiąc, ani daiąc naymnieyſzey okazyi porozumienia przez wybudowanie zamkow; Złączą ſiły ſwoie z woyſkiem Jego y dopomagać mu będą,

(b) Diſcours politique liv: II. ch: 24

dą, ofiaruiąc chętnie skarby y życie swoie. Guirbaldo Xiąże Urbiński, Syn Fryderyka, ktory za swoich czasow był wielkim żołnierzem, wygnanym został z swego Kraiu przez Cezara Borgia, iak skoro tedy tylko odzyskał utracony Kray, zaraz rozkazał zburzyć wszystkie fortece, ktore się znaydowały w iego Państwie, ponieważ osądził, y doświadczył one być sobie za mocno szkodliwe; Będąc albowiem kochanym od poddaństwa swego, niechciał żadnego dać po sobie porozumienia, zle onych w dalszym czasie traktowania. Względem zaś nieprzyiacioł swoich, wiedział to dobrze, że nie miał wystarczaiących sił, y mocy im bronienia się, gdyż potrzeba było znaczną liczbę Woyska wyprowadzić w pole, a żeby one zasłonić od natarczywego nieprzyiaciela, dla tego tedy (iak wyżey namieniłem) wziął przedsię rezolucyą zburzenia onych.

Przy-

Przytacza także Machiawel przykład o mieszkańcach Miasta Bolonii, ktorzy podniosszy bunt, y opanowawszy zamek przez Papieża Juliusza II. wystawiony, zburzyli go; Przydaie potym, że Mikołay de Castello Oyciec Vitelli powrociwszy do siebie zaraz zaczął rozwalać dwa zamki, ktore tam Sixtus IV. był zbudował, ponieważ widział że zamki na nic nie są użyteczne y że dosyć było mieć sobie ziednane serca y przychylność poddaństwa swego dla utrzymania się w swoim Kraiu. Kończy na reszcie przykładem Octava Fregose, ktory podczas rebellii w Gienue przeciwko Ludwikowi XII, opanowawszy miasto po skończonych szesnastu miesięcy oblężenia, odebrał głodem morząc zamek, ktory Francuzi tam byli zbudowali, ten rozkazał zupełnie znieść y zburzyć. Każdy rozumiał (mowi Machiawel) że wspomniony konserwować przynależało by zamek dla mienia

reyterady w potrzebie, ale on kazał go zburzyć, iako człowiek przezorny, doskonały y wiedzący że przywiązanie y iednomyślność poddańſtwa, a nie fortece bronią kraiu, a zatym nie ufondował swoiey powagi na mocy Zamkow, ale na męſtwie y dobrym rządzie ugruntował, konserwował, y ieſzcze konserwuie moc, ktorą nabył; Y zamiaſt co przedtym nie potrzeba było iak z tyſiąc piechoty dla odmienienia całego rządu Gienuy, dziś dzieſięć tyſięcy mało ieſt, mamy z praktyki, w tey albowiem liczbie nie raz nieprzyiaciele Octava Fregoſe attakowali, przecież iednak nic nie wſkurawſzy, odſtąpić od ułożoney planty muſieli. Ten tedy przykład iawnie nam daie poznać, że Octav Fregoſe, nic wcale nie przeſzkodził swoim intereſſom zdemoliowawſzy fortece, a przeciwnie Krol Francuſki bardzo wiele, zbudowawſzy. Przyczyna tego ieſt: że ten Monarcha mogąc

weyść

weyść z woyſkiem do Włoch, mogł podbić Gienuę, choćby był tam zbudowany Zamek; Ale nie mogąc weyść, nie mogł ſię uczynić Panem wſpomnionego miaſta, chocby żadnego tam nie było zamku. Wielki tedy expens podnoſił Krol Francuſki na wybudowanie onego, ktory potym z wſtydem poſtradał; małym koſztem y ſłuſznie Fregoſe zburzył go, nabywſzy z tryumfem.

Przykłady przytoczone od Machiawela o Xiążętach, ktorzy zburzyć rozkazali ſwoie zamki, a żeby mogli tym łatwiey odzyſkać ſwoie Kraie, gdyby byli z nich wygnani; nie mogą tu żadnego mieć mieyſca.

Xiąże Urbinſki rozkazał zburzyć ſwoie fortece, ponieważ będąc Xięciem bardzo ſłabym, nie był w ſtanie wyſtarczaiącym obronienia owych, ani miał żadnego ſąſiada takowego, ktoryby go chciał pod czas potrzeby poſiłkować woyſkiem ſwoim, albowiem fortece y moc Jego,

były

były nader małey konsyderacyi. A dotego opisanie Machiawela według iak wyraża Guichardin nie iest sprawiedliwe. 1mo Xiąże Urbiński nie wszystkie roskazał zburzyć fortece, ponieważ zachował fortece S. Leona y Majuel. 2do. te ktore rozkazał obalić, nie zaraz po przybyciu swoim zburzył one, ale aż w nie iaki czas potym, y to aż w ten czas, gdy się uyrzał być przyniewolonym powtore porzucić kray swoy. Xięciu Urbińskiemu (mowi ten Historyk) chociaż się pospólstwo ofiarowało chętnie życie swoie za iego całość y Osobę ofiarować, prosząc go ażeby kraiu nie rzucał; lecz tenże Xiąże wiedząc że więcey należy obawiać się ażardu woyny, niżeli spuszczać się na bespieczeństwo ofiar czynionych od ludu, osądził za rzecz rostropną ustąpić burzliwym natarczywościom nieprzyiycielskim, powrocił tedy do Wenecyi zburzywszy przody fortece całego swego Państwa, wyiąwszy fortece S. Leona, y Maiuel.

Nie należy także ſobie wnoſić żadney Konſekwencyi z przykładu mieſzkańcow miaſta Bolonii, ponieważ byli to buntownicy, co zburzyli fortecę, ktora była wyſtawiona przeciwko nim, dla utrzymania ich w poſłuſzeńſtwie y karności.

To prawda że Mikołay Caſtello powrociwſzy do ſwego Kraiu, rozkazał zburzyc te dwa zamki, ktore Papież tam był zbudował, ale nie dla tego iak chce tłómaczyć Machiawel, ażeby mogł łatwiey powrocić do Oyczyzny, gdyby przez iaki przypadek w czaſie dalſzym był z oney wygnany, lecz ażeby nie podał ſię w iakowe podeyrzenie u ludu ſwego, że mogłby potym one obrucić na uciemieżenie y źle traktowanie obywatelow.

Przykład Gienuy ieſt bardziey przeciw zdaniu Machiawela, y gdyby ten ſtatyſta, był ieſzcze cokolwiek pożył dłużey, byłby poznał błąd znaczny, ktory popełnił. Fre-

gose

gose z róynowania Zamku. Gdy albowiem podczas woyny zupełnie los nie pomyślny spada na Monarchę, ieżeli ma iakie fortece, reyteruie się do niey, w niey może kapitulować z swoim nieprzyiacielem, y otrzymać punkta y kondycye pomyślnieysze, iak gdyby mieysce do ktoregoby się reyterował, nie było w stanie do zatrzymania krokow nieprzyiacielskich, y łatwe do dobycia bez żadnego oblężenia. Fregose nie maiąc więcey zamku był przymuszony poddać się na dyskrecyą Markizowi de Pescaire, ktory iako niewolnika, odesłał go do swego kraiu, gdzie potym w krotkim czasie umarł.

Zamki podczas nieszczęścia nie tylko są Monarchom użyteczne y potrzebne, ale są także czasem y dla pospólstwa. Appian mowi że Woysko Rzymskie będąc mocno zfatygowane, musiał Scipion darować życie pięćdziesiąt tysięcy Karthagienczykom zchronionym w fortecy Brise.

Lubo

Lubo dosyć mowiliśmy, y daliśmy iawnie poznać awantaże wypływaiące z wystawionych Zamkow, nie zawadzi tu iednak przydać ieszcze, że zamki będące przy Miastach nie ubespieczonych y nie obronnych, mogą być ucieczką y schronieniem iakiey części mieszkańcow, y bronić nieprzyiacielowi ulokowania się y ufortyfikowania się w mieście. Y że po przegraney batalii, mogą zastanowić kroki zwycięzcy, dać czas wystarczaiący woysku zmieszanemu do uszykowania się, do odebrania posiłku y do wzmocnienia się sukursem. Swiadkiem tego iest Kapitolium (c) ktore wybawiło Rzym po przegraney batalii d'Allie przeciw Galyiczykom. Rządca Camile miał czas do zgromadzenia reszty woyska Rzymskiego, oczekiwać pomocy y posiłku od sprzyiaiących sobie Sąsiadow.

(c) Capitolium, iest to zamek stołeczny w starodawnym Rzymie, zbudowany nakształt kościoła, leżący na gorze, ktory był przedtym poświęcony Jupiterowi.

Jeżeli zamki ſą przyłączone do miaſt ufortyfikowanych leżących na granicach, na ten czas doſyć ieſt pod czas pokoiu mieć garnizon w ſamym tylko zamku; a zatym dla Monarchi y miaſta zoſtaie folga; Jeżeli zaś te miaſta ſą attakowane, zamki przynaglaią y pociągaią mieſzkańcow do przyłożenia ſię do obrony tyle, ile ich ſiły y możność wyſtarcza.

Zamki ſą okopem, ucieczką y ſchronieniem każdemu Garnizonowi podczas dobycia miaſta; a co ieſt przyczyną, że też garnizony bronią ſię do upadłych ſił, nie obawiaiąc ſię być przymuſzonemi, oddać ſię na dyſkrecyą zwycięſcy.

Ze ieżeli te zamki, ſą według reguł ſtoſuiących ſię do pozycyi mieyſca (d) zbudowane, ſprawuią to, że attak miaſta ieſt nie rownie trudnieyſzy, ponieważ ufortyfikowawſzy mocniey Front zamku będący naprze-

---

(d) Voyez mon eſſai ſur la fortifications ou application de la fortification au terrein.

ciwko pola, od frontu ſytuowanego naprzeciwko miaſta, nieprzyiaciel goni ſię z myślą, niewiedząc co ma na ten czas czynić, czyli ma przody attakować miaſto, a potym zamek, (co bardzo wiele czaſu, pracy, y ſtraty Woyſka koſztuie, tak iak ſię ſtało podczas oſtatniego oblężenia miaſta Ille we Flandryi;) czyli przody zamek; Front naprzeciwko pola będąc mocniey ufortyfikowany, od tego co ieſt naprzeciwko miaſta; Oblężeni ſtaraią ſię tam wſzyſtkie ſwoie natężyć ſiły, y mogą dawać odpor mężny, nim ſukurs nadeydzie, iak tyle razy przytrafiło ſię y oſtatnim razem w Turynie.

ROZDZIAŁ III.

Gdzie ſię konkluduie że generalnie wſzyſtkie fortece ſą użyteczne y potrzebne.

AZebym dał iaśnie poznać że wſzyſtkie fortece ſą użyteczne y konie-

niecznie potrzebne, zważyć nayprzod należy 1mo Ze wszelakie Dominium Republi-kantskie czyli Monarchiczne, przeciw wewnętrznym nieprzyiaciołom fortec nie maiące, co moment za naymnieyszą bagatelę ryzykuie się bydź exponowanym na dyskrecyą pospólstwa niespokoynego, mniey zważaiącego, często zdradliwego, zawsze niespokoynego, amniey konsekwencyi zważaiącego, a bez przestanku pragnącego nowości. 2do Jeżeli Monarcha iest słaby, y nie maiący fortec przeciwko nieprzyiaciołom zewnętrznym. Zawsze podlegać będzie musiał, y ponosić rożne przykrości y nieukontentowania od drugich Monarchow mocnieyszych; Ale ieżeli ma y tak będzie stałym, iak byli przedtym Xiążeta Mirandoli, Monaki, Mantuy y wiele innych; oprze się nieprzyiaciołom swoim, będzie się bronić y utrzymywać, aż poki Jego Sąsiedzi patrzać zazdrośnym okiem na

gwałt

gwałt, moc, y siły szturmuiącego, lub dla inszych politycznych przyczyn, nie podadzą mu pomocy y posiłku woiennego, dla wybawienia go od niebespieczeństwa, ktoremu mógłby podpaść w przeciągu iakiego czasu.

Y to także iest prawda nie podlegaiąca powątpiwaniu, że dla miernie mocnych Monarchow, nie mogących ustawicznie znaczną liczbę utrzymać woyska, są koniecznie potrzebne fortece, bo inaczey podpadaliby codzienney boiaźni, porozumieniu ustawicznemu woyny, względem swoich sąsiadow mocnieyszych.

Y chociaż mocni Monarchowie, są straszni innym przez swe siły Krolom y Xiążętom, mogąc być zawsze w stanie wydania woyny, bronienia się, skarania y zemszczenia się krzywd y zaczypek, ktore odważono by się im czynić, iednakże iest rzecz iawna, że fortece są im także użyteczne, pomocne, y częstokroć nay-

naypotrzebnieyſze ; Ktoż albowiem nie przyzna że ich Kraie będąc większe, żeby rozlegleyſze nie mieli bydź także granice ? a zatym ieżeli chcą ażeby nie byli znienacka napadnieni ; powierzyć ſtaranie woyſku, oprocz wiele przypadkow, y przykrości, ktore ſię mogą przytrafić, ſkarby ich nie mogły by wyſtarczyć utrzymać one ; Trzeba więc dla tego ażeby mieli fortece przy granicach na mieyſcach przechodowych, ktoreby tamowały kroki nieprzyiacielſkie, y nie dopuſzczały weyścia do Kraiu, bez dobycia onych przody. Machiawel ow ſławny biegłością y ktory naybardziey ſwemi racyami uſiłuie zbić potrzebe fortec, zgadza ſię iednak (e) że Monarcha, ktory by miał liczne woyſko, znacznie zyſkować może z fortec, ieżeli będzie miał one na granicach kraiu ſwego, ponieważ mieć może doſyć czaſu

(e) Diſcours politiques liv: 2. chap. 24.

ſu wyſtarczaiącego do zatrzymania nieprzyiaciela, nim zgromadzi do kupy wſzyſtkie ſwoie ſiły, y zupełnie przygotuie ſię do boiu.

Daymy wreście żeby Monarcha nie miał żadnego Sąſiada, rownego ſobie w ſiłach iednakże powinien bydź zawſze czułym y ſtaraiącym ſię o beſpieczeńſtwo y całość granic ſwoich; ponieważ ſłabſzych Xiążąt złączywſzy ſię wielu razem, ſzykanować y ſzkodzić zarownie potrafią; Mogą oni w iednym czaſie, iedni z iedney ſtrony, drudzy z drugiey, albo wſzyſcy razem attakować, ogarnąć ze wſzyſtkich ſtron, uczynić ſię Panami całego Kraiu, poymać ſamego nawet Monarchę, albo go przymuſić do uyścia z Kraiu, y opuſzczenia Pańſtwa ſwego; Y tak potym wyſtawiwſzy prędko na mieyſcach przyzwoitych fortece, y wzmocniwſzy one tym wſzyſtkim, coby ſłużyć mogło do mocney obro-

ny, nie dopuſzczą więcey odzyſkać zawoiowanego Kraiu.

Jeżeli ſię czyni rożność między Monarchami, to ieſt: że iedni naſtępuią przez ſukceſſyą na Tron, drudzy przez Elekcyą, trzeci przez moc oręża lub przywłaſzczenia ſobie; Y to tedy ieſt pewna, że pierwſi niech będą ſłabi, ſredni na ſiłach, albo mocni, nie mogą ſię iednak obeyść bez fortec; iako dość iaśnie dałem wyżey poznać; Ze drudzy lubo mniey potrzebuią, iednakże nie mogą ſię bez onych zupełnie obeyść, aże do koniecznie mieć one powinny.

Wſzyſcy Monarchowie dawni, y teraźnieyſi zażywali y zażywaią fortec, iedni wprawdzie więcey, drudzy mniey. Grecy, Rzymianie, Karthagińczykowie mieli, a teraz nie maſz ſłabego, miernego y mocnego Xięcia w Europie, ktoryby nie miał; Papież Ceſarz, Krol Francuſki, Angielſki Hiſzpańſki, Pruſki,

Szwecki

Szwecki, Portugalſki, Duńſki, Rzeczpoſpolita Hollenderſka, Szwaycarſka, Wenecka &c. Wſzyſcy Xiążęta Włoſcy maią, y codziennie nowe buduią, według iak odmiana intereſſow ich ſtanu wyciąga; Jedna tylko Rzeczpoſpolita Polſka, ktora w dziſieyſzym ſtanie, więcey nie może liczyć fortec, nad Gdańſk y Kamieniec Podolſki, co iak ieſt ſzkodliwe, moment okropnych ſzladow nadto iawno pokazuie.

Tym tedy kończę że fortece ſą tarczą przeciwko nieprzyiacielowi cudzoziemſkiemu, cuglem y hamulcem przeciwko ludowi nie ſpokoynemu, zdradliwemu, lub podłemu; Zbawieniem Prowincyi, utrzymaniem w całości Kraiu; Beſpieczeńſtwem Króleſtw y Ceſarſtw; ſpoſobem nayſkutecznieyſzym do zachowania ſpokoyności publiczney, ubeſpiaczaiąc władzę rządzących, utrzymuiąc w karności y poſłuſzeńſtwie poddanych; Są mowię ſpoſobem nay-

 ſkute-

ſkutecznieyſzym do utrzymania wewnętrznego dobrego porządku, y do dania mężnego odporu; ſą władzą Xiążąt; (y ſłuſznie dla tego Monarchowie maią prawo zabraniać bodowanie fortec ſwoim wazallom;) Są na koniec tak użyteczne każdemu bądź wolnemu nawet Kraiowi, iak ieſt okrętowi kotwica, ktora w naywiękſzych y nayſrożſzych burzliwych nawałnościach morſkich zachowuie go od rozbicia.

CZĘSC DRUGA.

Jak wiele fortec należy mieć w Kraiu.

CHociaż fortece przynoſzą wielkie zyſki, tak iakieśmy dali poznać, iednakże dlatego nie można mowić, że im więcey ma onych Kray iaki, tym ieſt mocnieyſzy y trudnieyſzy do attakowania. Jeżeli albowiem tyle Kraiow zoſtało poodrywanych, y zu-

y zupełnie podbitych z przyczyny że nie mieli żadnych fortec, nie mało także ieſt takowych, ktore dla wielkiey liczby fortec znaczne poniosły ſzkody. Dla niedoſtatku pewney liczby fortec ſplondrowane zoſtały niegdyś Włochi przez Gotow, Y Hiſtorya przypiſuie część nieſzczęśliwości, ktore poniosła Francya około XIV. wieku, wielkiey liczbie fortec, ktore na ten czas znaydowały ſię wybudowane w tym Krolestwie. Mezeray mowi (f) że podczas tych nieſzczęśliwych czaſow, naymnieyſze y naylichſze miaſta fortyfikowały ſię, dla zaſtanowienia woyſk nieprzyiacielſkich; wſie nawet opaſywały ſię murami, dla dania odporu naieżdzaiącym, y te mnoſtwo nie zliczone fortec y zamkow nie ſłużyło tylko do przedłużenia woyny y do wyniſzczenia ludu przez zboycow, ktorzy ſię tam kryli y lęgli, iak wroble po dziurach.

(f) Dans ſon abregé d'hiſtoire de France.

Zbudowanie y utrzymanie wielkiey liczby fortec, połyka wszyſtkie dochody Kraiowe; podczas woyny ieſt przeſzkodą, że nie można znaczney liczby utrzymywać woyſka, ponieważ maiąc wiele fortec, potrzeba wielkiego expenſu na ubeſpieczenie onych; A ieżeli tego nie maſz, nieprzyiaciel znayſzedłſzy ie w złym ſtanie, łatwo dobędzie, y zażyie przeciwko temu, ktory one ſtarał ſię zbudować. Wielki Xiąże de Condé ſpytawſzy iednego dnia owego ſławnego Generała de Turenne, iak zamyśla poſtępować podczas woyny we Frandryi, odpowiedział mu, że ſtarać ſię będzie wiele wydawać potyczek; przydał potym y to w dalſzym dyſkurſie ſwoim, że gdyby Krol Hiſzpańſki, tyle był włożył w woyſko, co go koſztowała ſtrata żołnierzy y pieniędzy, czyniąc oblężenia y fortyfikuiąc miaſta, byłby dziś nayznacznieyſzy między Krolami.

Pozy-

Pozycya mieyſca, rozległość, władza, y intereſſa Kraiowe, tę powinny determinować liczbę fortec potrzebną przeciwko nieprzyiacielowi cudzoziemſkiemu.

ROZDZIAŁ I.

O liczbie fortec potrzebnych według pozycyi kraiu przeciwko nieprzyiaciołom Cudzoziemſkich.

BOg Auktor natury, nie uczyniwſzy całą powierzchowność ziemi rowne, tak iakby mogł one uczynić, y podzieliwſzy na gory bardzo wyſokie y przepaściſte, na pagorki, doły, rowy, błota, bagna, ieziora, rzeki, morze, laſy bardzo wielkie y rozległe, na grunta piaſzczyſte y nie użyte, urodzayne y wewſzyſtko obſituiące; zdaie ſię że chciał obmyślić ſpoſoby dla beſpieczeńſtwa ludzi mieſzkaiących na wſpomnionych mieyſcach, y zbudować

wać przez to fortece naturalne pewnym Kraiom; ponieważ gory wysokie y przepaściste, nie są nic inszego, iak mocne wały, y grube mury, ktore dzielą mieszkańcow, ich zastaniaią od attaku, mogącego się stać w zaiemnie między iednemi y drugiemi, y ktore podaią im sposoby do utrzymywania życia bespiecznego y spokoynego w ich granicach. Doły y rowy ktore zostawił, są to iak drzwi do weyścia, ktoremi ludzie mogą mieć wzaiemną kommunikacyą dla społeczeństwa iednych z drugiemi. Morze, rzeki, bagna, y ieziora wielkie, dzielą Kraie, y ubespieczaią one od attakow niespodzianych, y oprocz bespieczeństwa ludu, są ścieszkami doprowadzaiącemi do wzaiemnych zyskow. Lasy wielkie y rozległe, pola piaszczyste, nie urodzayne, puste, mogą bydź wzięte za mury dzielące dwa Kraie y ubespieczaiące podczas woyny obywatelow iednego y drugiego

giego od wzaiemnego napadnienia y zatargu.

Przeciwnie zaś zdaie ſię że ten wielki Budowniczy Swiata, umyślił zoſtawić ſile y mocy właſney ludowi zakładaiącemu ſwoie mieſzkanie na rowninach, przez ktore łatwo można przeyść, bez znayścia żadnych z tych zawad, o ktorych wyżey dopiero co namieniliśmy. Można nawet, powiedzieć, że zdaie ſię, iakoby chciał przez łatwość, ktorą zoſtawił do weyscia, ażeby wſzyſcy ſąſiedzi przeciw woli Kraiowych profitowali, y należeli do zyzności, ktore takowe płaſzczyzny ordynaryinie wydaią bez wielkiey pracy.

Te y tym podobne uczyniwſzy reflexye, łatwo widzieć można, że wſzyſtkie rożnego gatunku pozycye Kraiowe, mogą bydź redukowane na trzy pryncypalne, to ieſt: na mocne, ſłabe y na miernomocne, albo partycypuiące część iakąś z mocnego y część ze ſłabego.

Sytua-

Sytuacya ieſt mocna, kiedy cały Kray ieſt napełniony wyſokiemi gorami, gdzie małe korpus woyſka, może zatrzymać wielkie w każdym kroku iaki ieſt kray Szwaycarſki.

Sytuacya ieſt mocna, kiedy Kray ieſt napełniony rzekami y kanałami, tak iak ieſt Hollandya; Te albowiem ſą fortyfikacyą naturalną, ktora może co krok zatrzymać y niſzczyć ſiły naymocnieyſzego nieprzyiaciela. Te dwie ſytuacye gór y wód ſą bardzo mocne, y dlatego można to ſłuſznie powiedzić, że tyle pomogły do założenia y utrzymania Rzeczypoſpolitey Szwaycarſkiey y Hollenderſkiey, ile ſiły męſtwo y odwaga obywatelow, z ktorych ſię te dwa ſkładaią Kraie.

Sytuacya ieſt mocna, kiedy kray po części ſkłada ſię z gor do przeyścia trudnych, po części z Rzek, iezior, bagniſk, laſow, tak iak ieſt Norwegia, y wielka Tartarya.

Sytuacya ieſt nie mniey także mocna, chociażby wewnątrz Kray był płaſzczyſty y rowny, byleby granice iego trudny mieli przyſtęp; co ſię dzieie:

1mo Kiedy nie można weyść do Kraiu tylko przez pewne przeyścia wyſokich y ściſłych gor, uſortyfikowanych przez naturę, łatwych do pilnowania y ſpoſobnych do bronienia. Lubo w prawdzie żaden wielki takowy Kray nie znayduie ſię, a bardzo mało małych, ktoreby mieli ze wſzyſtkich ſtron takowe granice, iednakże ieſt wiele takich, ktore przynaymniey z iedney ſtrony maią podobne. Takie były przeſmyki, y ciaśniny Hermopyles, ktore zamykały przeyścia Theſſalie w Grecyi, te Leonidas opanował y oſadził czterema tylko tyſiącamy ludu w tenczas, kiedy Xerxes chciał ie podbić przyſzedłſzy z ſiłami woyſka ſwego, naymocnieyſzemi. Takie były niegdyś trzy przeyścia do Cylicyi, przez

kto-

ktorych iedne przeprawił woyſko ſwoie Alexander; nigdy ten waleczny żołnierz (g) nie zadziwił ſię tyle nad ſwoim ſzczęściem, ile w ten czas; przyznał albowiem ſam, że mogł by bydź podczas przeprawiania ſię z woyſkiem przez wſpomnione ciaśniny bydź zgubionym od razow ſamych tylko kamieni, nie tylko albowiem że to był wąwoz przepaściſty, y nazbyt ciaſny, przez ktory ledwie czterech ludzi uzbroionych mogło maſzerować w froncie, ieſzcze dotego wierzchołek gor korreſpondował tey ciaſney drodze. Takie ſą niektore gory Pireneyſkie, ktore dzielą Francyą od Hiſzpanii, y wſzyſtkie takie Alpeyſkie dzielące Włoſką ziemię od Francyi.

2do Kiedy Kray ieſt otoczony morzem y ma trudny przyſtęp, tak iak ieſt Anglia, ktora będąc oddzieloną od innych Kraiow przez Ocean, nie

---

(g) Quinteurſe liv: 3.

nie podlega niebeſpieczeńſtwu, o ktoreby kiedy poſtronne narody mogły przyprawić. Zaiſte nie czytamy o Anglii nic więcey w Hiſtoryi, oprócz że ſzczegulnie tylko Rzymianie y Saſi raz w niey ſię ulokowali byli, y od wielu iuż wiekow nie widziano, a żeby zamyſły Francuſkie y Hiſzpańſkie przeciw Anglii mogły bydź do ſkutku przyprowadzone. Za panowania Karola VI. (h) Rada Francuſka rezolwowała ſię attakować Angielczykow; Dla tego tedy uczyniono iak naymocnieyſze przygotowania, w woyſko, machiny y okręta; ſkupowano, naymowano wſzyſtkie nawy, ktore tylko można było znayść zacząwſzy od portu Szwecyi aż do Flandryi; Zbudowano miaſto z drzewa, ktore ſię rozbierało na ſztuki, ażeby wnim woyſko mogło bydz ulokowane, wyſiadłſzy z okrętow na ląnd; Sam Krol iechał do portu

(h) L'an 1386. Mezeray.

portu dla widzenia woyſka ſwego, ktore ſię ſkładało z dziewienciuſet Okrętow we wſzyſtko dobrze opatrzonych, iednakże to tak liczne y tak koſztowne woyſko, nic nie wſkurało, część większa wygineła na morzu, a druga powrociła znużona do Francyi.

Franciſzek I. nie mogąc powtornie doſtac Bolonyi ani przez moc ani przez traktak (i) rozumiał że naylepſzy będzie ſpoſob do pozyſkania oney, attakować Anglią. Dla tegotedy rozkazał wyprawić ſwoie Galery z Marſylii na Ocean y ie ściągnąć do uyścia Sekwany w morze wpadaiącey; rozkazał ſprowadzić dzieſięć wielkich Naw Gienueyſkich, y wſzyſtkie ktore tylko mogł mieć dobre Okręty w ſwoich portach. Amirał d'Annebaut obiąwſzy ie pod ſwoię kommendę, poſzedł ścigać woyſko Angielſkie, opanował wyſpę Vuit

(i) L'an 1545. Mezeray.

Vuit nazwano. Angielczykowie po kilku szarmyclach, reyterowali się między wspomnioną wyspę y Porsmont do mieysca otoczonego po części piaskiem po części skałą, do ktorego tylko z iedney strony był przystęp; nie zdawało się Amirałowi d'Annebaut a żeby miał fortyfikować wspomnioną wyspę Vuit; lub ażeby miał ich attakować, w mieyscu tak mocnym, po stronach tylko w trzech lub czterech mieyscach wysadził część swego woyska, wielki czyniąc szelest y zgiełk; Ale gdy postrzegł Amirał, że to nie zachęciło Angielczykow do wyiścia przeciwko niemu zmieysca swego tak mocnego, a dotego że iuż mu zaczeło brakować żywności odstąpił onych, y puścił się nazad ku Francyi.

Roku 1588. Filip drugi Krol Hiszpański wiele bardzo wysypawszy millionow złota przez siedem lat na wzmocnienie swego woyska y przyprowadziwszy do sił strasznych wyprawił

prawił

prawił ie na morze dla podbicia Anglii. Te tak ſtraſzne woyſko morſkie, zoſtawſzy znużone, zbite y rozproſzone, przez nawalność, Angielczykow, y Holendrow, poſtradawſzy bliſko dzieſięć tyſięcy żołnierza, y więcey iak ſześćdzieſiąt okrętow, z wielką ledwie trudnością doſtało ſię do portu Hiſzpańſkiego. Ta Flota była to iedna z naypięknieyſzych y naymocnieyſzych, ktorą kiedy Krol Hiſzpańſki mogł wyprowodzić na morze.

Te więc trzy przykłady okazuią nam oczywiście moc Kraiu otoczonego morzem, y że więcey obawiać ſię należy nieprzyiacioł wewnętrznych, niż cudzoziemſkich, y że ci oſtatni bez pomocy, pierwſzych, nic zyſkać nie potrafią kray podobny attakuiąc.

3tio Granica Kraiu ma trudny przyſtęp, kiedy ieſt cała opaſana rzekami byſtremi y ſzerokiemi, albo bagnami y ieziorami nie zgruntowanemi.

4to Kiedy ieſt otoczona laſami bardzo wielkiemi, polami puſtemi y nieurodzaynemi. Te dwie ſytuacye ſą rzadkie y nie znayduią ſię w Europie.

5to Sytuacya ieſt mocna, kiedy Kray ieſt z iedney ſtrony zamknięty przez gory, wyſokie y przepaściſte, z drugich zaś ſtron oblewa morze, tak iak była dawna Grecya y iak ieſt Hiſzpania y Włochi.

6to Kiedy przy granicach kraiu ieſt iaka część gdzie ſię znayduią góry wyſokie y przepaściſte, tak iak ſą Alpeyſkie y Pirenneyſkie, drugie zaś przypieraią do Morza, a inne do Rzek wielkich, taka byłaby ſytuacya Francyi, gdyby miała Rzekę Ren za Granicę od Niemiec y Hollandyi.

Na koniec granice kraiu maią trudny przyſtęp, bądź że ſą opaſane na około iednego rodzaiu pozycyą z gatunkow wyżey wyliczonych, bądź że ſą wſzyſtkiemi gatunkami przeplatane.

Pozycye mocne przynoszą wielkie zyski. Są to Fortece, ktore tym są lepsze, ile że służą przeciwko zatargom, y napaściom nieprzyiacielskim, bez czynienia expensu, ani mienia trudności, w wystawieniu onych, y bez obawiania się, a żeby w przeciągu czasu nie zróynowały się przez deszcze y nawalnice. Między pięcio lub sześcio przyczynami, ktore Strabon wyraża o rozkrzewieniu Cesarstwa Rzymskiego, kładzie za pierwszą: że było łatwo Rzymianom bydź zawsze wstanie odephnąć attaki nieprzyiacioł swoich; ponieważ Włochi maiąc właśnie formę iedney wyspy, w około były otoczone morzem, wyiąwszy z iedney strony, gdzie przytykały do ziemi, a y tam rozległość była bardzo szczupła, y oprocz tego zamknięta przez gory Alpeyskie, ktore służyły za wały y mury naywyśmienitsze.

Wszystkim Kraiom, ktore są tak sytuowane, iakieśmy dopiero wy-

żey

żey powiedzieli, bardzo mało potrzeba fortec, iednakże zawſze potrzeba, ponieważ ci (k) ktorzy ſię zupełnie na moc pozycyi ſpuſzczaią, zaſypiaią, y zaniedbuią inne obrony, a zatym mylą ſię bardzo, częſtokroć albowiem przytrafia ſię, że z tey ſtrony los niepomyślney nayb ardziey fortuny wywiera na nich, z ktorey ſądząc ſię bydź ubeſpieczonemi, naymniey ſpodziewali ſię. Przeyście gor bądź naytrudznieyſzych, mogą bydź z nienaczka napadnione, albo zforſowane, nie ieſt rzecz nie podobna, ażeby nie można wkroczyć na Wyſpę, Rzeki, Jeziora, Bagna ieżeli nie ſą bardzo ſzerokie, można ſię przez nie przeprawić, za pomocą liczney Artylleryi, Naywiękſze laſy y opſzerne pola puſte y nie urodzayne, y przez te przeyść można. Liczba fortec, kto-

(k) Par fait Capitaine par Monſieur de Rochan chap. 19.

ra ieſt potrzebna w podobnych pozycyach, powinna ſię determinować, według wielości znayduiących ſię przepraw y przeſmykow łatwych lub podobnych.

Sytuacya Kraiu ieſt ſłaba, kiedy ma na około rowniny otwarte, nie przerznięte żadnemi znacznemi rzekami, albo inſzemi przeyściami trudnemi. Kray będąc tak położony, potrzebuie dla ſwego beſpieczeńſtwa y obrony wiele fortec. Chcąc ubeſpieczyć granice, ieżeli takowy Kray ieſt wielkiey rozległości, potrzeba przynaymniey opaſać dwoma liniami fortec, a to dla tego ieżeliby Monarcha poniosł iaką klęſkę pod czas ſukurſowania ktorey fortecy pierwſzey linii, a żeby te drugie mogły zatrzymać kroki zwycięſcy, dać czas do zgromadzenia rozproſzonego woyſka, y powiękſzenia świeżym. Druga linia wſpomnionych fortec, nie powina bydz daley w tyle ciągniona od pierwſzey nad mil ſiedem

lub

lub naydaley ośiem; Fortece pierwszey lenii powinny bydź w dystancyi iedna od drugiey, naywięcey pięć lub sześć mil., toż samo ma się rozumieć y o dystancyi fortec drugiey lenii; Mieysca fortecom drugiey lenii, należy tyle ile możności starać się obierać na przeciwko srzodka dwoch fortec pierwszey lenii, a to dla tego, ieżeliby nieprzyiaciel chciał wkroczyć w kray bez attakowania onych, ażeby mogły łatwo przez ich same tylko ulokowanie, zabronić mu ciągnienia z swego Kraiu Sufficyencyi dla Woyska.

W Kraiu tedy naturalnie otwartym udysponowanie dwoch lenii fortec, tym sposobem, iakieśmy dopiero wyżey powiedzieli, powinno być obserwowane iak nayakuratniey; wyiąwszy ieżeliby w ktorym mieyscu znaydowała się iaka rzeka, lub kanał pławny, ktorym nieprzyiaciel mogłby sprowadzić z swego Kraiu, to wszystko co by potrzebne było dla

iego

iego woyſka pod czas attakow fortec pogranicznych; Na ten czas potrzeba koniecznie tam wyſtawić fortece pierwſzey y drugiey linii, chociaż by dla tego po prawey y lewey ſtronie przypadaiące fortece, przyſzło w większey ulokować odległości, nad te ktoreśmy przepiſali; Ponieważ rzeki y kanały pławne podaiąc wielką łatwość y ſpoſobność do ſprowadzenia żywności y amonicyi, ſą pomocą do przyprowadzenia zamyſłow woiennych do ſkutku.

Położenie Kraiu miernomocne ieſt te, ktorego iedne części granic, ſą płaſzczyzny otwarte, żadney nie maiące zawady y trudności do przyſcia; drugie, ſą gory wyſokie y przepaściſte, albo morze, rzeki, bagna, y ieziora ſzerokie. Te y tym podobne Sytuacye, ſą ordynaryinieyſze, zdaie ſię że ſię bardziey naturze podobało, poprzeplatać części powierzchowności ziemi. Liczba fortec powinna ſię regulować z każdey ſtrony

granic

granic według ſytuacyi, to ieſt: trzeba mało fortec ieżeli wniyiście w kray ieſt trudne; wiele, ieżeli ieſt łatwe y przyſtępne.

ROZDZIAŁ II.

O liczbie potrzebnych fortec według rozległości Kraiu y iego mocy, przeciwko nieprzyiacielowi cudzoziemſkiemu.

KRay wielkiey rozległości, ktorego Monarcha ieſt bardzo mocny, tak iak przedtym było Ceſarſtwo Rzymſkie, y iak dziś ieſt Tureckie, nie powinien mieć według niektorych politykow, tylko bardzo małą liczbę fortec ponieważ maiąc ſpoſob utrzymywania liczne woyſko, może konſerwować Kray ſwóy trzymaiąc ſię w polu.

Zdanie tych Politykow, nie pochodzi ze ſprawiedliwych reflexyi, ale z przykładu Rzymian, ktorych Hiſtorycy opiſuiąc, wyrażaią że bar-

dzo mało mieli fortec, y przykładu Turka, ktory także nie ma wiele, y tylko po przeyściach naywiękſzey importancyi będących. Gdyby to chciano examinować z attencyą y bez prewencyi, uznano by zdaie mi ſię, że było by mu właściwiey y użyteczniey uregulować liczbę fortec według położenia Kraiu.

Gdyby Darius (ktorego można policzyć między naymocnieyſze Xiążęta, ktore tylko bydź mogli, bądź dla ſkarbow y bogactw, bądź dla rozległości y obſitości iego Kraiu:) był miał kilka lenii fortec dla wſtrzymania pierwſzey natarczywości y impetu Alexandra, podobno rzeczony Alexander był by wſzyſtkie ſwoie utracił woyſko, y nowe zaciągi, ktore ze ſwoiego mogł by był ſprowadzić Kraiu, nim by potrafił oſtatnią fortec lenią sforſować, dla mienia wniyścia otwartego wewnątrz Kraiu Daryuſza. Zwycieſtwo otrzymane nad nieprzyiacielem przez dobycie iedney

dney fortecy, ma swoie granice, kiedy za nią drugie znayduią się; Ale zwycięstwo otrzymane potykaiąc się w czystym polu, nie ma granicy, ieżeli iest zupełne, a przytym zwycięsca umie korzystać z swoiey pomyślności, y iest czuyny, obrotny y śmiały, tak iak Historykowie opisuią nam Alexandra; iest rzecz pewna że raz iuż zwyciężonemu, nie może bydź dosyć wystarczaiącego czasu, przyiścia do siebie, zreflektowania się, y zażycia tych wszystkich wybiegow, ktore mu się mogły pozostać. Przegranie iedney batalii inszy czyni skutek w myśli żołnierza y nie taki iak dobycie iedney fortecy, ile że wie że iest druga w tyle dla zatrzymania krokow zwycięscy. Po utraceniu iedney fortecy, trwoga nie iest generalna, panuie tylko przy tey części granicy, ktorą nieprzyiaciel attakuie, w inszych zaś stronach, pobudza poddaństwo przywiązane do gorliwości y pomocy dla swego Monarchi

narchi

narchi; Złe życzący mieszkańcy, nie śmią się jeszcze dać poznać; po przegraniu zaś batalii na granicy otwartey, strach y boiaźń ogarnąwszy bliskich, prętko rozszerza się po kraiu, y opanywa nayodległeyszych, osłabia nayprzywiązańszych, y zachęca malkontentow do odkrycia się.

Powątpiwać tedy nie należy, że w Kraiach mocnych, y rozległych liczba fortec powinna się regulować, według ich sytuacyi, to iest: według gatunku Kraiu każdey części granic.

Kraie miernie rozległe, y miernomocne, powinny regulować liczbie swoich fortec, tak ażeby wielość żołnierza, ktorą mogą wystawić, y utrzymać pod czas woyny, mogła wystarczyć do pilnowania y obrony fortec y razem do uformowania Korpusu woyska dla trzymania się w polu. Kraie tedy takowe dla swoiey obrony fortece osadzone żołnierzami,

mi, y razem korpus woyska w polu mieć powinny, ponieważ (l) woysko bez fortec, nie śmiąc narażać się, zamyka się w swoim obozie, zostawuie nieprzyiacielowi żywność gruntow y pól, sposób utrzymania się bez expensu, a zatym łatwość wszelką szkodzenia y roynowania. Y fortece bez korpusu woyska, nie mogą się konserwować, tylko tyle czasu, ile wystarczyć mogą ich magazeny; Ale te dwie rzeczy, to iest: fortece y korpus woyska będąc rozsądnie uproporcionowane, można mężny y wielki dawać nieprzyiaciołom swoim odpor.

Jest to rzecz zarownie nie bespiespieczna (mowi daley de Rohan) mieć więcey fortec, niż kto iest w stanie pilnowania y utrzymywania onych, albo onych nie mieć wcale, y gdyby mi przyszło z dwoch iedno obierać, wolałbym barziey fortec wcale nie mieć

(l) Parfait Capitaine par Monsieur de Rohan chap. 19.

mieć, iak ich mieć wiele, ponieważ ażarduiąc batalią, przynaymniey przez to nieprzyiaciel w rowney zostaie boiaźni, nie wiedząc iak los szczęścia decydować będzie; maiąc zaś nazbyt fortec, koniecznie trzeba zginąć, bez spodziewania się inszey rzeczy, iak przedłużenia swoiey zguby; ponieważ zelozya, ktora się znayduie ordynaryinie, chcąc zachować sobie wszystkie fortece, przez ulokowanie w nich wielkiego garnizonu, odbiera sposob trzymania znacznego Korpusu woyska w polu: więc tedy tym kończę, że taką liczbę należy mieć fortec, ktora by nie była przeszkodą do utrzymania się mężnego w polu.

Wielu Generałow zachowali swoim Monarchom Kraie attakowane od nieprzyiacioł, idąc za tą maxymą, wielu postradali nie chcąc się oney chwycić. Prowincya Piemontu, będąc attakowaną, Xiąże de Melphe Generał woyska Francuskiego, nie mia-

wszy

wſzy wyſtarczaiącego żołnierza, ażeby razem y wſzyſtkie fortece napełnił, y trzymał znaczny korpus w polu, rozkazał zburzyć mniey potrzebne, zachował iedynie tylko pryncypalnieyſze w okolicy będące, ktore ſądził ſię być w ſtanie upilnowania bez wielkiego osłabienia ſwego woyſka; Ten tedy tak przezorny y roſtropny poſtępek był przyczyną zachowania w całości wſpomnioney Prowincyi. Opacznie zaś ſię ſtało w Toſkanyi, Generałowie Francuzcy, chcąc wielką liczbę konſerwować y y bronić zamkow y fortec, byli nakoniec przymuſzeni opuścić rzeczoną Toſkanią: Ich ſiły tak zoſtały osłabione, żenie byli więcey w ſtanie ani ſukurſowania, ani nazad odebrania, y naymnieyſze forteczki y zamczyſka odebrane, były pomocą nieprzyiaciołom do podbicia znacznieyſzych. Roku 1673 Ludwik XIV. chociaż naymocnieyſzy na ten czas Monarcha w Europie, opuścił większą część pod-

bitego

bitego Kraiu w Hollandyi, dla wyciągnienia z niego garnizonow, ażeby niemi wzmocnił y powiękſzył Woyſka ſwoie.

Kraie ſłabe według zdania wſzyſtkich generalnie Politykow, nie powinny mieć więcey, nad kilka fortec mocno ufortyfikowanych ażeby gdy będą dobrze opatrzone w broń, Ludzie, pieniądze, amonicyą y w to wſzyſtko co do mężnego oparcia ſię należy, mogły przez długie bronienie ſię, dać czas wyſtarczaiący do ſukurſowania tym, ktorzyby nie życzyli dopuścić powiękſzać ſię attakuiącemu, Kray albowiem ſłaby, nie będąc wſtanie utrzymania znacznego korpuſu woyſka, łatwo y w krotkim czaſie, zbitym y pokonanym być może w otwartym polu, y prędzey nimby ktory z Monarchow ſprzyiaiących mogł dać poſiłek, dla tego tedy ſłuſznie podobne Kraie ſtarać ſię powinny o kilka mocnych fortec, ażeby byli w ſtanie przedłeżenia

nia woyny, dla wſpomnionych świeżo przyczyn.

Jeżeliby wniście do Kraiu ſłabego było trudne, tak na przykład: gdyby potrzeba wymagała przechodzić przez iakie gory, albo przez znaczną iaką rzekę, lub wielkie ieziora, y rozległe bagna, przez ktore nie możnaby przeprawić ſię, tylko w iednym lub dwoch mieyſcach, a gdzie możnaby wyſypawſzy małe okopy bronić przeyścia y zatrzymać nieprzyiaciela; Expens na wyſypanie wſpomnionego okopu, y na utrzymanie onego, nie mogąc być na zbyt wielki, nie potrzebuiący znaczney liczby żołnierza do pilnowania y obrony, ſłuſznie tedy y właściwie dla ubeśpieczenia Kraiu podobne przeyścia wzmocnione y utrzymane bydź powinny.

Gdyby Kray był otoczony Morzem to ieſt: gdyby był nakſztałt wyſpy Malty, y gdyby w nim było mało takowych mieyſc, do ktorychby łatwo

można

można przyſtąpić, y na nie wyſiąść gdyby tam mieſzkańcy mogli ſię oprzeć z wielkim awantażem, y znaydowali ſię w znaczney liczbie, na koniec gdyby mogli bydź upewnieni, że in Caſu gdyby zoſtali przymuſzeni do odſtąpienia, mogli ſię cofnąć do ſwoiey fortecy, nieobawiaiąc ſię przerznieńcia podczas reyterady, byłoby także właściwie y przyzwoicie po wſzyſtkich takowych mieyſcach powyſypywać małe okopy albo Reduty y batterye, pod ktorych ogniem nieprzyiaciel nie mogąc wyſiąść y przeyść bez ſzkody y znacznego pomieſzania, był by przymuſzony do przypuſzczenia attakow, dla dobycia nayprzod onych. Wyſiadanie z Okrętow byłoby arcy trudne, ponieważ odpor wſpomnionych okopow y batteryi, dał by nayprzod doſyć czaſu wyſtarczaiącego mieſzkańcom tey wyſpy rzucenia ſię z całą ich mocą, y dał by przynaymniey doſyć czaſu do przybycia nim by wſzy-

ſcy

ſcy z okrętow wyſiedli, ktorzy na czas zdążywſzy, y będąc utrzymywanemi przez rzęſiſty ogień wſpomnionych Okopow y Batteryi, bydź mogą w ſtanie oparcia ſię zawentażem tym, ktorych by na lądzie zaſtali.

Te to ſą przyczyny dla ktorych rezolwował ſię Roku 1715. Xiąże de Vendoſme wyſtawić podobne fortece na brzegach wyſpy Malty w mieyſcach, gdzieby wyſiadanie z Okrętow mogło bydź wygodne y miało łatwy przyſtęp.

ROZDZIAŁ III.

O Liczbie potrzebnych fortec według intereſſu Panſtwa.

INtereſſa Kraiowe, powinny bydź także mocno zważane, chcąc uregulować liczbę fortec, ktore maią bydź zbudowane z każdey ſtrony granic.

Y tak, kiedy Kray iaki, rości sobie pretensye do drugiego Kraiu w sąsiedztwie leżącego, na ten czas ten Kray sąsiedzki nie powinien nic oszczędzać, dla wystawienia z tey strony granicy, ktora dotyka kraiu zakładaiącego sobie pretensye, wszystkie fortece potrzebne dla swego bespieczeństwa y swoiey obrony.

Jeżeliby Monarcha miał iaką część granic swego Kraiu, ktoraby zdawała się bardzo użyteczną y potrzebną Sąsiadowi, było by to także przyczyną, dla ktorey przynależało by wszystkie podnieść expensa dla wystawienia liczby potrzebney fortec służących ku obronie wspomnionych granic. Ponieważ u Monarchow Prawo przystoyności, iest czasem wzięte za tak sprawiedliwe, iak prawa Sukcessyi; z wielu mamy to przykładow, a zninieyszego nayiaśniey poznać możemy.

Kiedy dwa Kraie sąsiedzkie nic nie maią do pretendowania ieden od

drugiego, y że ieſt wzaiemnie intereſſem obydwoch utrzymania ſię y konſerwowania ſię w mocy y granicach, w ktorych ſą zamknięte, na ten czas byłby to expens nie potrzebny, tak dla iednego, iak dla drugiego Kraiu wyſtawiać znaczną liczbę mocnych fortec na ſwoich granicach; Tak iak ſą Francuzi y Szwaycarowie; Y ieżeli Szwaycarya może kogo obawiać ſię o ſwoią wolność, to nie Francyi, ponieważ ta nie ma żadney pretensyi do iey Kantonow, y co większa że to ieſt iey właściwym intereſſem, żeby rząd nie był odmieniony, y żeby nikt nie ważył ſię nadwerężać iey wolności, ponieważ ta Rzeczpoſpolita ieſt ſporem y murem nie przełamanym od Francuſkiey Granicy. Więcey powiem gdyby Francya mogła podbić Szwaycaryą y zupełnie wziąć pod ſwoią moc zrobiłaby to przeciwko właſnemu ſwemu intereſſowi, ponieważ nie mogłaby więcey

ufać ludziom tey nacyi, ktorzy dziś z chęcią y dobrowolnie idą w ſłużbę Francuſką; y potrzebaby na ten czas Francyi natężyć wſzyſtkie ſiły ſwoie, chcąc ſobie zachować te puſte gory, z ktorych nie mogła by do wielu wiekow nic więcey korzyſtać y mieć w awantażu, iak ſam tylko honor panowania, y to ieſzcze barzo drogo muſiałaby częſto przypłacać. Wzaiemnie Francya nic nie powinna ſię obawiać Szwaycaryi, bo ieſt także iey intereſſem utrzymywać Monarchią Francuſką przeciwko wſzyſtkim iey nieprzyiaciołom, ażeby zoſtawała w tey mocy, w ktorey ſię dziś znayduie; Ale gdyby kiedy Francya *cum Imperio* ſzczerze zaczeli iedno myśleć, na ten czas było by to podobno inaczey. Toż ſamo rozumiał bym między Moſkwą a Polſką, co ſię dziś ma między Francyą a Szwaycaryą, dla przyczyn bardzo gruntownych y oczywiſtych.

CZĘSC TRZECIA.

O obraniu mieyſca właściwego na wyſtawienie Fortec.

POlitycy nie ſą iednego zdania o mieyſcu gdzie fortece powinny bydź wybudowane dla bronienia ſię nieprzyiacielowi cudzoziemſkiemu, iedni radzą na pograniczu, drudzy we ſrzodku Kraiu. Ci ktorzy ſą zdania fortyfikować granice, mowią: że gdy te ſą dobrze mocnemi opaſane fortecami, nie może wkroczyć do kraiu nieprzyiaciel, ieżeli przody nie dobędzie onych, ponieważ ieſt to maxymą woienną: w tyle żadnych nie dobytych za ſobą nie zoſtawiać fortec; Gdy zaś attakuie z nich niektore, Monarcha ma czas y ſpoſobność złączyć ſiły ſwoie, odebrać poſiłek od Dworow ſprzyiaiących ſobie, y potym ſukurſować fortece oblężone, albo uczynić dywerſyą w Kraiu nie-

przy-

przyiaciela swego; Przeciwnie zaś kiedy fortece są wybudowane we śrzodku Kraiu, a gdy nieprzyiaciel wkroczy, iuż Monarcha nie ma tey sposobności y łatwości złączenia sił swoich, ztąd wypływa, że nieprzyiaciel będąc Panem otwartych granic, wkrotce zostać może y fortec we śrzodku Kraiu będących a zatym y całego Państwa. Ci zaś Politycy, ktorzy są zdania, a żeby Kray we śrzodku tylko miał fortece, te daią przyczyny: że iest rzecz trudna, ażeby w wielkim iakim Kraiu otwartym, mała liczba fortec mogła nie dopuścić nieprzyiacielowi przeyścia śrzodkiem po między dwie; Byłoby to zaś arcy wielki podnieść expens, chcieć zbudować tyle, ile by potrzeba było, ażeby nieprzyiaciel nie mogł wpaść do Kraiu po między dwie, a dotego utrzymanie y pilnowanie onych, wyciągało by większey liczby woyska, niżby potrzeba było na uformowanie Armii, a co być by nie

mogło

mogło, chyba by Monarcha był bardzo mocny, iednakże na ten czas byłoby lepiey utrzymywać zawſze te woyſko w polu, niż zamknięte y podzielone po rożnych fortecach, ile że nieprzyiaciel mocny wkroczywſzy w Kray, chociaż by były fortece na pograniczu, te nie mogą mu zabronić furażowania przy wielkich iego eſkortach; będąc albowiem garnizony rozſypane po rożnych fortecach, nie mogą mu w partykularności każdy, przeſzkodzić; a ieżeliby chciano kilka razem złączyć, podać by ſię potrzeba w bardzo znaczne dwa niebeſpieczeńſtwa, to ieſt: że albo łatwo mogły by bydź znieſione w drodze, albo fortece będąc ogołocone y źle pilnowane, nieprzyiaciel miał by okazyą y ſpoſobność attakowania y dobycia onych; Przydaią także, że nie rownie prędzey y z mnieyſzą pracą można dobyć fortece na pograniczu, niżeli te, ktore ſą w poſrzodku Kraiu, ponieważ

nieważ nieprzyiaciel ma wſzelką łatwość ſprowadzenia ze ſwego Kraiu amunicyi y wſzyſtkich innych rzeczy, ktore by były potrzebne do rozpoczęcia attaku.

Te zdania Politykow, tak z iedney, iako y zdrugiey ſtrony, chociaż rozſądne, nic iednak nie zdaią ſię decydować; Chcąc albowiem rezolwować tę kweſtyą, potrzeba zważyć obſzerność y moc każdego Kraju; Y tak ieżeli kray ieſt znaczney rozległości, mocny przy tym, należy na ten czas ulokować wſzyſtkie fortece przeciwko nieprzyiacielowi na pograniczu, oddalić one od ſrzodka kraiu, ażeby oraz oddalić nieprzyiaciela, y ażeby na ten czas kiedy zatrudniony będzie attakowaniem onych, reſzta kraiu mogła bydż w pokoiu, y mieć czas do przygotowania ſię dla dania mu odporu. Bardziey było by to ſzkodliwe niż użytecznie wyſtawiać fortece we wnątrz podobnego Kraiu, ponieważ potrze-

ba

ba by się zawsze obawiać ażeby nie dały przyczyny do rebellii zdraycom, ktorzy raz opanowawszy one, trudno by ich było powściągnąć Monarsze, y do posłuszeństwa przyprowadzić, De Rohan mowi (m) Ze mocne Kraie nie powinny mieć fortece, tylko w małey liczbie a barzo obronne, ulokowane na pograniczu, a nie w żadnym mieyscu wewnątrz Kraiu, ponieważ więcey iest do obawiania się woien Cywilnych, iak cudzoziemskich, bez ktorych, żaden Kray wielki nie może bydź nigdy prawie attakowany. Przed tym mowi de Ville (n) Zaczęto fortyfikacye w baszty okrągłe, ktore nie kończono, postrzegłszy że nie mogą służyć tylko dla ucieczki malkontentow, czego widziano wiele przykładom we Francyi pod czas woien cywilnych. Y dla tego ieżeli się znay-

(m) Parfait Capitaine chap: 19.
(n) Fortification chap: Liv. I.

znayduią fortece wewnątrz podobne-
go Kraiu, bydź powinno przezor-
nością każdego czułego Monarchi,
kazać one znieść, lub w zaniedba-
nie puścić, a żeby przez przeciąg
czaſu mogły zoſtać zroynowane.

Jężeli zaś Monarcha ieſt mierney
mocy y Kray ſrzedniey rozległości,
na ten czas nie dość ieſt ufortyfiko-
wać ſame tylko granice, ale ieſzcze
należy y Miaſto kapitalne będące
we ſrzodku kraiu, gdzie Monarcha
mieć ſwoią powinien rezydencyą.
Będąc pograniczne miaſta ufortyfi-
kowane, nie potrzeba mu będzie
utrzymywać garnizon, pod czas po-
koiu w ſwoim kapitalnym mieście,
w ktorym mieć powinien magazyny
y arſenały dobrze uprowidowane,
ażeby podczas potrzeby mogł doſtarcz
y opatrzyć inne fortece; Przyczyna
że podobny Monarcha powinien
mieć fortece we ſrzodku Kraiu ſwe-
go, ieſt: że przedarłſzy ſię nieprzy-
iaciel po między fortece będące na
pogra-

pograniczu, y uczyniwszy się Panem rozległych pol, mogł by potym wpaść raptem we wnątrz kraiu, wypędzić Monarchę z stołecznego miasta, one splondrować y w popioł obrucić, a potym toż samo uczynić z wsiami y miastami otwartemi. Miasta zaś ufortyfikowane będące na pograniczu, nie mogąc odebrać żadnego posiłku ze srzodka Kraiu swego, byłyby na koniec przymuszone poddać się.

Kapitalne Miasta będąc ufortyfikowane, ieżeliby nieprzyiaciel tym, że samym zechciał postąpić sposobem, iak gdyby nie było ufortyfikowane, to iest: gdyby chciał wpaść w srzodek Kraiu, na ten czas by pospolstwo ściągnąwszy wszystkie żywności z pol, znacznieysze sprzęty y maiątki, uciekli by się do kapitalnego ufortyfikowanego miasta; podobno nie bardzo by się ważył nieprzyiaciel tak dobrze opatrzoną fortecę w żywność y ludzie, ktorych

bronić

bronić się do ostatniego, tak by interessowało iak Monarchę samego; nie śmiałby mowię tym bardziey, nie będąc pewnym, ieżeliby mogł bespiecznie przeprowadzić po między fortece na granicach będące konwoy dla subsystencyi armii swoiey, y inne potrzebne rzeczy, dla przyprowadzenia zamysłow swoich do skutku, idzie za tym że nieprzyiaciel rostropny, myśleć nie powinien o rozpoczęciu oblężenia y attaku kapitalnego miasta, aż przody ubespieczy swoie konwoie, przez dobycie fortec na granicy będących, ktore by mu były na przeszkodzie do przeprawiania się; A co poda wystarczaiący czas y sposobność Monarsze, zaciągnąć nowe woyska, te do kupy zgromadzić, y oczekiwać sukursu od dworow sobie przyiaznych.

Gdyby pod czas ostatniey woyny Włoskiey Turyn kapitalne miasto Piemontu nie było ufortyfikowane, Generał woyska Krola Francuskiego, mogł

mogł by był postąpić tym sposobem, iakieśmy tu wyżey mowili, przymusić wszystkie fortece pograniczne tego Kraiu do poddania się, podbić wszystko przody, nim by Monarcha mogł odebrać sukurs wystarczaiący od dworow sobie przychylnych dla oparcia się.

Podczas kiedy Ludwik XIV. w Roku 1672 attakował Hollandyą y w padł był iuż w Kray gdy by Miasto Amszterdam nie było zamknięte, y gdy by Krol mogł był one opanować, rzecz pewna, że w trwodze, zamieszaniu y boiaźni, będąc cały Kray, wszystkie inne Miasta były by się poddały. Y to to iest co przyprowadziło potym Hollendrow do opasania y wzmocnienia Amszterdamu na nowo według teraźnieyszych sposobow fortyfikowania.

Gdyby Rzym w Roku 1527. był dobrze ufortyfikowany, nie myślono by go było nigdy attakować, albo gdyby było rozpoczęto attak, miał

by

by był czas do odebrania ſukurſu, nie byłby dobyty ſzturmem, ani by był doznał ſkutkow okropnych tak wielkich nieſzczęśliwości; Co tylko można ſobie wyobrazić (mowi Mezeray) nayokrutnieyſzego, wyiąwſzy ieden tylko pożar, wſzyſtko było wypełnione w tym rozległym mieście, y trwało to przez dwa całe mieſiące.

Przeciwnie zaś Roku 1528. Neapol będąc ufortyfikowane, to kapitalne miaſto, nie tylko że obroniło ſię, od podobnegoż nieſzczęścia, ale ieſzcze wybawiło całe Kroleſtwo; de Lautréc zabawiał ſię nad dobyciem Miaſt pogranicznych, chcąc ubeſpieczyć ſobie reyteradę, dał wyſtarczaiący czas WiceKrolowi Moncade opatrzyć Neapol we wſzyſtko, coby potrzebne było do mężney obrony, tak dalece że de Lautrec, nie mogąc dobyć mocą, umyślił oblec y głodem morzyć, oblężenie to trwało dłużey, niż był ſobie założył,

nako-

nakoniec zabrakowało mu ſamemu żywności, choroby y powietrze wſzczeło ſię w iego obozie, ſam umarł, w kilka dni po iego śmierci woyſko było przymuſzone odſtąpić od miaſta; Y tak tedy to kapitalne miaſto będąc dobrze ufortyfikowane, obroniło ſiebie y cały Kray od podbicia.

Może bydź że kto zarzuci na naſzą propozycyą, ktorąśmy dopiero uczynili, że w takowym Kraiu, chociaż kapitalne miaſto było by ufortyfikowane, nie ieſt rzecz pewna, ażeby dla tego nieprzyiaciel przywiązał ſię przody do fortec pogranicznych, nim by miał attakować Stolice, że nie potrzeba ſię fundować na tey maxymie, ktora mowi: że żołnierz woiuiący nie powinien za ſobą żadney zoſtawiać fortecy; ponieważ ta maxyma nie ieſt zawſze zachowana, że ci ktorzy na niey zupełnie zaſadzali ſię, czaſem omylonemi zoſtali; y że nay-

mędrsi y naybiegleysi Wodzowie nie raz przeciwnie postępowali, y tak uczynił Franciszek I. Roku 1524. kiedy ciągnął z woyskiem swoim na podbicie Xięstwa Milańskiego, zostawił za sobą Noware, Pawie, y Sawone, a poszedł prosto do Milanu. De Spinola uczynił toż samo, kiedy był pierwszy raz dla podbicia Fryzlandyi Roku 1610; zostawił nietylko za sobą y po bokach Arimbergues, Graves, Nimegues, fortece na pograniczu y przeyściach wielkiey wagi, ale zostawił ieszcze za sobą przeprawiwszy się przez Ren, fortece Grol, y fortece Blisuort, ciągnął prosto do Oldinzel y Linghen, chcąc ie oblec y dobyć.

Ta obiekcya nie może żadną miarą znieść naszey propozycyi, ani też y te dwa przytoczone przykłady; Podczas woyny, Reguły woienne, powinny się odmieniać y applikować według okoliczności. W zamierzeniu Franciszka I. y de Spinoli, zu-

pełnie

pełnie wszystko, y cała rzecz była opaczna naszey suppozycyi; Fortece do ktorych ciągneli chcąc one attakować, były nie rownie słabsze od tych, ktore zostawili po bokach y zasobą, y że te ostatnie lubo były mocnieysze, przecięż nie mogły zatamować przeyścia ich konwoiom, ponieważ zaraz na samym początku w kroczenia zapobiegli wszystkiemu, y we wszystko opatrzyli się. Bardzo rostropnie uczynił iak ieden tak y drugi, że nie osłabili woyska swego przez attaki, ktore nic nie decydowali, y że ciągneli prosto do tych, ktore dla nich były naywiększey konsekwencyi, ażeby nie dać czasu wystarczaiącego nieprzyiacielowi swemu do ufortyfikowania się y opatrzenia się we wszystkie rzeczy służące do mężney obrony.

Kray takowy ktory nie ma kapitalnego swego Miasta dobrze ufortyfikowanego, chociaż by miał armią w polu, nie może bydź dla tego be-

ſpiecznym, ponieważ woyſko ieſt podległe wielom bardzo ſmutnym y okropnym przypadkom. Nie chcę ia ſię explikować z tego przez powiedzenie, że ryzykuiąc batalią, los wygraney ieſt niepewny, ale że częſtokroć nie można oney uniknąć, a co ſię wyprobować może łatwo przez wiele przykładow; doſyć nam tu przytoczyć Wenetow, kiedy Roku 1509. woyſko ich było przymuſzone wydać bez rozkazu Senatu batalią woyſku Francuſkiemu bliſko wſi Aignadel, gdzie cała ich była rozlokowana piechota; Generał Alviane poſtradawſzy tam nayprzod oko, wzięty potym był w niewolę; gdyby tedy Wenecya nie była ulokowana na tak mieyſcu obronnym, podała by ſię była w niebeſpieczeńſtwo poſtradania ſtarożytney ſwoiey wolnosci; ponieważ Maxymilian I. (mowi Mezeray) uproiektował był ſobie oblec Wenecyą, y zgnieść zupełnie tę Rzeczpoſpolitą. Zkąd konkludo-

kludować należy, że Monarcha miernomocny, y ktorego kray ieſt niewielkiey rozległości, powinien mieć fortece nie tylko na pograniczu, ale ieſzcze ma ſię zawſze ſtarać, ażeby Jego Kapitalne Miaſto było tak ufortyfikowane, iak te, ktore tamuią weyście nieprzyiacielowi do Kraiu.

Co ſię zaś tycze Monarchi ſłabego, ieżeli Jego Państwo ieſt rozległości doſyć znaczney, należy mu mieć fortece we ſrzodku kraiu, ażeby mogły ſłużyć na obronę y ucieczkę wſzyſtkim mieſzkańcom wſi y Miaſt otwartych, albo przynaymniey na ſchronienie pryncypalnieyſzych rzeczy; ieżeli zas Jego Państwo ieſt małey rozległości, na ten czas mniey na tym zawiſło, czy by to były fortece wewnątrz Kraiu, lub na pograniczu zbudowane dla obrony, byleby tylko mieyſce było wygodne, y z awantażem pozycyi, ażeby w teyże fortecy, ieżeli Monarcha nie rezyduie, mogł pod czas przypadku

y potrzeby reyterować się y mieć czas wystarczaiący szukania od Dworow Sąsiedzkich przyiaznych sukursu potrzebnego dla siebie.

Generalnie zaś fortece przeciwko nieprzyiaciołom domowym, powinny być wystawione w mieyscach, gdzie Monarcha nie może się spuścić na wierność mieszkańcow. Jeżeli te mieysca ktore Monarcha ma w podeyrzaniu, są miasta wielkie, potrzeba, ażeby pozycya gdzie ma wystawiać Zamki, była. 1*mo* Ktoraby gurowała nad sytuacyą Miasta, to iest: ażeby położenie obrane na Zamek wyższe było, niżeli położenie Miasta. 2*do* Ażeby były budowane w mieyscu miasta naymocnieyszym przez swoią sytuacyą, iako to w mieyscu otoczonym błotami, ieziorami, lub wodami, albo na gorze przepaścistey y nieprzystępney od pola, &c. &c. A to ażeby przymusić nieprzyiaciela do attakowania przody Miasta 3*tio* Potrzeba ażeby tak

były

były ulokowane, iakby mogły niedopuścić weyścia ſukurſowi przyſłanemu na wzmocnienie Miaſta, ktore mogło by ſię kiedy zbuntować, y dla tego należy ażeby zamki panowali y zawiadowali zupełnie nayważnieyſzym y naypryncypalnieyſzym weyściem. Y tak przy Miaſtach nad morzem lokowanych, Zamki powinny być zbudowane w mieyſcu, ktoreby naylepiey panowało nad weyściem do Portu, tak iak ſą te w Breſt, Blawet &c. &c. Przy Miaſtach zaś nad rzekami ſytuowanych należy lokować Zamki wyżey lub niżey biegu wody, według iak ſąſiedzkie Państwa mogłyby łatwiey wprowadzić ſukurs dla wzmocnienia y utrzymania rewolty mieſzkańcow. Strada mowi (o) Ze pobłądzono względem tey maxymy buduiąc Zamek w Antwerpyi, ponieważ będąc ulokowanym nad brzegiem Rzeki Szkaldy, kto-

(o) Strada li. VII.

ktory ieſt naprzeciw Brabandyi, nie może zabronić nieprzyiacielowi od Hollandyi nadciągaiącemu weyścia do Antwerpii, a coby mogło być, gdyby był wyſtawiony z drugiey ſtrony Miaſta, naprzeciw mieyſca, gdzie wpada Szkalda w Morze, y ktore ieſt naprzeciwko Hollandyi. Jednakże niektorzy bronią tego y mowią: Ze buduiąc ten zamek Xiąże d'Albe, bardziey myślał ubeſpieczyć ſię od miaſta, iak ubeſpieczyć miaſto od nieprzyiaciela; Przydaią ieſzcze że to było uczyniono bardzo rozſądnie że był zbudowany na mieyſcu takim, gdzie Hiſzpańczyk mogłby łatwo ſprowadzić ſukurs z Prowincyi wokolicy będących, że to powinno być naypierwſzą konſyderacyą u tych ktorzy buduią Zamki; y gdyby zamek miaſta Antwerpii był obrocony od Hollandyi, nie miał by był tych wygod y pożytkow; Co zaś mnie (mowi daley Strada) to ſię zdaie, że Serbeillon przewodnik y dozorca

tego

tego dzieła, nie miał na ten czas tey myśli, ponieważ kiędy wyſtawiono tenże Zamek, Hollandya rownie była niepoſluſzną Krolowi, iako y Brabandya, a iednakże przeyście było otwarte z iedney y zdrugiey ſtrony dla odebrania ſukurſu, ale zdaie mi ſię że buduiącą na tym mieyſcu, ſtarano ſię ſzczegulnie tylko ubeſpieczyć miaſto, ponieważ rownina ktora otacza na około y ktora prowadzi do Hollandyi, ieſt tak niſka, że aż potrzeba utrzymywać rzekę przez tamy, dla zapobïeżenia, ażeby nie zalewała y nie ruynowała wſie; byłoby to nieroſtropnie poſtąpić, gdyby wybudowano było na mieyſcu. ktoreby nieprzyiaciel łatwo mogł przymuſić do poddania ſię z ruynowawſzy tamy. Ale na mieyſcu gdzie ieſt dziś zbudowany, pozycya będąc wyżſza od wody, nie podlega Zamek przykrościom, ktoreby mogły z tego wyniknąć; y chociaż potym Flandrya wpadła pod

moc

moc nieprzyiacioł, nie brakuie iednakże tey wygody, ktorey ſzukano zakładaiąc Zamek, to ieſt: mieć łatwość w prowadzenia ſukurſu ze wſzyſtkich Prowincyi w mocy Hiſzpańſkiey będących. 4to Należy ażeby Zamki były zbudowane na mieyſcu, gdzieby mogły odbierać ſukurſe tak, ażeby Miaſto nie potrafiło zatamować weyścia, y dla teyto przyczyny Zamki nie powinny być budowane we ſrzodku Miaſta, gdzie by mieſzkańcy mogli oblec y niedopuścić ſukurſu, ktoregoby potrzebowały. Dla teyże ſamey przyczyny ieżeli przez Miaſto płynie Rzeka, lub nad brzegiem ieſt ulokowane, a ieżeli niemaſz przyczyny obawiania ſię ſukurſu zagranicznego dla obywatelow miaſta, należy lokować Zamki powyżey biegu rzeki, dla tym łatwieyſzego w prowadzenia ſukurſu.

Nakoniec, ieżeli te mieyſca podeyrzane Monarchom ſą Dyſtrykta, lub Powiat iaki, gdzie niemaſz miaſt,

albo

albo bardzo małe y partykularne; na ten czas należy lokować fortece na gorach, dla panowania nad reſzto płaſkości Diſtryktu lub Powiatu, y ie rozlokować tak, ażeby nie było prawie żadnego mieyſca, ktoreby groźbom nie podpadało fortecy, tak iak mowi Tacitus o tych, ktore Agricola rozkazał powyſtawiać w Anglii.

CZĘSC CZWARTA.

O kondycyach ktore czynią Fortece wielkiey importancyi y konſekwencyi dla Kraiu.

Forteca ieſt wielkiey importancyi y konſekwencyi dla Kraiu.

PO pierwſze kiedy ieſt kluczem albo weyściem do Kraiu, to ieſt: Ze mieyſce, gdzie ieſt ulokowana, ieſt iż będąc ufortyfikowane, można

z małą

z małą liczbą żołnierzy bronić się y ftrzymać nayliczniey fze nieprzyiacielfkie woyfko, zabronić mu weyścia do Kraiu, chybaby chciało się exponować na zgubę fwoię z niedoftatku żywności y innych rzeczy potrzebnych dla armii. Gdyby nieprzyiaciel chcąc wkroczyć w kray był koniecznie przymufzonym przechodzić przez iedno mieyfce, ate gdyby nie było wzmocnione, tylko w odległości zbytney od niego była wyftawiona forteca przez naturę fytuacyi, daymy to iak naymocnieyfza; ta forteca nie mogłaby się iednakże nazwać wielkiey importancyi y konfekwencyi, z przyczyny że woyfko nieprzyiacielfkie mogłoby weyść do Kraiu, nie będąc przymufzone attakować przody y dobyć wfpomnioney fortecy. Taka ieft forteca Malmoe w Skanii w Prowincyi Szweckiey nadmorfkiey, ktora była zbudowana bardziey dla awantażu fytuacyi, iak dla konfekwencyi poczty, ktorą pofiada.

Fortece ktore zamykaią weyście do Kraiu, ſą 1*mo* te ktore ſą na weyściu albo we ſrzodku lub wyiściu z wąwozow będących między gorami, gdzie ieſt nieprzyiaciel koniecznie przymuſzony przechodzić, chcąc w kroczyć w Kray; Na mieyſcu tedy takim ulokowane fortece, zaſłaniaią Kray cały będący wtyle; I *tak* było ulokowane Miaſto Sutrium (p) Ktore nazywano Bramą y kluczem Toſkanii. Można dziś toż ſamo mowić o Fortecy Brygans y o niektorych mieyſcach Alpeyſkich y Pirenneyſkich względem Francyi; iakoteż Fontarabii, względem Hiſzpanii. Kiedy takowe mieyſca nie ſą ufortyfikowane, Kray ieſt na ten czas otwarty, y exponowany na wtargnienie nieprzyiacielſkie.

Jeſt rzecz rzadka znayść wąwozy między gorami, ktorych by przeyścia, mogły być zataraſowane przez

iedne

(p) Tite-Live Liv. IX. Decad: I.

iednę tylko Fortecę, trudno ieſt ażeby woyſko nieprzyiacielſkie nie mogło znayść na prawey lub na lewey ſtronie inſzego przeyścia dla wkroczenia. I to to ieſt, co ieſt ich defektem ordynaryinym.

2do Ktore ſą nad wielkiemi rzekami w mieyſcach, ktorędy nieprzyiaciel muſi przechodzić, chcąc wkroczyć w Kray; y z tych to powodow Rzymianie za czaſow Annibala zbudowali Cremonę nad Rzeką Po (q) Przedtym dla tychże ſamych przyczyn były ufortyfikowane Miaſta Auxon nad rzeką *Saon Peronn* y wiele innych nad Rzeką *Somm*, w tenczas kiedy ſiedemnaście Prowincyi w Niederlandyi do iednego należeli Monarchi.

Dla teyże ſamey przyczyny Ludwik XIV. kazał powiekſzyć fortyfikacye niektorych miaſt Państwa ſwego, ktore ſą z tey ſtrony nad brzegiem

(q) Tacite liv. 3. des hiſtoires.

giem Renu, y kazał zbudować niektore nowe, iako to Fort Luis, Humingue, y nowy Bryſak; y dlatego całe Imperium z wielką trudnością ledwie pozwoliło w oſtatnich dwoch Traktatach, ażeby Strasbourg zoſtał przy Krolu Francuſkim, ponieważ ta forteca pilnuie iedney z nayprzyncypalnieyſzych przepraw przez Ren, y gdyby nie było Fortecy Kell, ſprawiłaby łatwe weyście do Niemiec tak, iak tamuie do Alſacyi; a dotego że będąc obſzerną, maiącą znaczną liczbę mieſzkańcow opływyiących w wielkie bogactwa, ſłuſznie może ſię nazwać fortecą wielkiey konſekwencyi.

3*tio* Fortece zamykuiące weyścia do Kraiu ſą te: ktore ſą nad brzegiem morſkim, gdzie można wygodnie wyſiadać z okrętu: Takie ſą wſzyſtkie brzegi ponadmorſkie, gdzie łatwo można wyſiąść na ląd, y gdzie natura ſporządziła mieyſca wygodne dla wrzucenia kotwic, gdzie porobi-

ła

ła porty dla beſpiecznego przebywania okrętom. Dla tey to przyczyny Gayett było nazwane iedno z bram Krolestwa Neapolitańſkiego, dla tych ktorzy nie mogli attakować tylko morzem. Wiele fortec ponadmorſkich Krolestwa Fracuſkiego mogą być nazwane podobnież, a naybardziey Calais, zprzyczyny bliſkości Anglii, y dlatego to dawniey nazywali Angielczykowie wzmiankowaną fortecę drabiną ſłużącą do weyścia po niey do Francyi.

Podobne Fortece, byle by byli doſkonale zdziałane, podaią zawſze ſpoſob ratowania dzwigania y bronienia Kraiu całego od niepomyślnego loſu, dla tego tedy należy mieć wielką baczność y ſtaranie na ich budowanie, pilnowanie y konſerwowanie.

Powtore Forteca ieſt wielkiey konſekwencyi, kiedy z niey można mieć łatwą kommunikacyą do wielu innych fortec tego Kraiu, y tak Luxembourg, Kolonia &c. &c.

Są

Są teraz wielkiey konſekwencyi dla Stanow Ceſarza, ponieważ ſłużą do przeyściadla iego woyſka z Niemiec do dziedzictwa Niderlandyi; Trzydzieści kilka fortec w Tyrolii ſą rowneyże wagi, ponieważ przez te miaſta zſwego kraiu Niemieckiego może mieć kommunikacyą do Xięſtwa Medyolańſkiego &c. &c. Słuſznie także policzyć tu należy y Tryieſt leżący nad brzegiem morza Adryatyckiego, y przyznać że ieſt tegoż ſamego waloru y gatunku forteca, dla tego że zniey ambarkować można woyſko y amunicyą y te łatwo ſprowadzić do Kroleſtwa Neapolitańſkiego, y Sycyliyſkiego.

Potrzecie. Forteca ieſt wielkiey konſekwencyi, kiedy będąc ufortyfikowaną y leżąc między wielą innemi fortecami pogranicznemi, ſłużyć może za magazyn, bądź to dla dodania tego wſzyſtkiego, czegoby potrzeba było woyſku zaſłaniaiącemu granice, bądź to dla poſłania amunicyi

nicyi fortecom poblifkim, ktoreby potrzebowały; y takie ieft Miafto *Arras*, leżące w pewnym Grabftwie Niderlańfkim, y Miafto *Perpignan* &c. &c. Jeft rzecz arcypotrzebna, ażeby takowe mieyfca były dobrze ufortyfikowane, inaczey bowiem, nieprzyiaciel łatwo opanować by mogł one y wzmocnić potym mocnemi y obronnemi wałami; a tak na ten czas wfzyftkie inne fortece, wiele bardzo cierpiećby y znofić przykrości mufieli.

Po czwarte, Forteca ieft wielkiey konfekwencyi, kiedy może być użytą y flużyć za obronę y fchronienie dla ludzi w okolicy mieszkaiących; y że zabrania nieprzyiacielowi w poblifkości lokować fię y utrzymywać fię w befpieczeńftwie; Takie fą Fortece w Indyach wfchodnich y zachodnich wyftawione przez Monarchow Europeyfkich.

Po Piąte. Forteca ieft wielkiey konfekwencyi, kiedy może powściągnąć

gnąć mieszkańcow wielkiego y znacznego iakiego Miasta, lub iakiey części kraiu od rebellii, y utrzymywać ich w posłuszeństwie Monarchi swego. Taki był przedtym zamek Koryntyi, ktory utrzymywał przez pewny czas Pelopenesę w posłuszeństwie y pod panowaniem Filipa z Macedonii, takie są dziś niektore zamki wielu rozległych miast.

Szoste. Forteca iest wielkiey konsekwencyi, kiedy będąc ulokowaną na przeyściu iedney cieśniny, może 1*mo* stanowić prawa y nakładać cła na statki y w nich będące towary, ktore przechodząc z iednego do drugiego Kraiu, muszą koniecznie tamtędy przeprawiać się; Albo że może zniszczyć handel cudzoziemcom, a powiększyć obywatelom kraiu swego; I taka iest Forteca Helseneur należąca do Krola Duńskiego, ulokowana przy cieśninie Sund na weyściu do morza Baltyckiego, ktora wszystkie cła odbiera od okrętow

przechodzących. 2do Kiedy kray poblifki będąc obfitym, mogłby przez morze fprowadzić wfzyftko coby do życia ludzkiego potrzebne było, albo zatrzymać ftatki y okręty Cudzoziemfkie, ktore fą żywnością naładowane, ich przymufić do przedania, albo ie zamienić za rzeczy kraiowe, w tymże kraiu będące w obfitości. Takie fą owe dwa Zamki fławne Dardanelli, ulokowane nad ftarożytnemi Miaftami Seftos y Abydos. Co Polibius mowi o awantażach pozycyi Konftantynopola, ieft rzecz godna wfpomnienia: *Les Bifantins dit-il, habitent en un lieu le plus com mode póur y faire convenir par mer tout ce qui peut tribuer au plaifir & au repos de la vie; Mais du côté de la terre il neleur eft pas fi favorable. Pour cequi eft de la mer comme leur Ville eft bâtie fur le rivage, aucun vaiffeau n'y peut entrer ni en fortir que de leur confentement. Et fi la mer Pontique porte une infinité de chofes néceffaires*

à la

à la vie del'homme, les Bysantins en sont les Mâitres. En effet les contrées situées sur le Pont nous fournissent pour l'usage commun dela vie, quantité de cuirs & de bons esclaves, & pour cequi est de la politesse quantité de miel, de cire, quantité de viandes Salées & toutes sortes de semblables choses. Ils ont aussi par le moyen de la mer tout cequi aborde aux lieux que nous habitons, comme des huiles & toutes sortes de vins. Quelque fois aussi, ils donnent ou prennent du bled, & c'est une commodité pour eux, ou d'en prendre ou d'en donner.. Il falloit que les Grecs ne fisent aucun commerce de toutes ces choses ou qu'ils léfisent sans profit: si les Bysantins faisoient alliance avec les Galates & avec les Thraces, ou qu'ils n'habitassent plus cette contrée; car nous n'aurions plus la liberté de navîger dans le Pont, à cause des détroits & de la multitude des barbares, qui habitent aux environs; veritablement jecrois que l'assiette des lieux est cause que es

Byſantins reçoivent de ſi grandes commodités ſoit qu'ils veuillent faire tranſporter les choſes qu'ils ont en abondance, ſoit qu'ils veuillent faire venir les choſes dont ils manquent; mais il faut avoüer auſſi que les autres entirent de grandes avantages. C'eſt pourquoi comme ils ſont utiles à tout le monde, les Grecs les ont en grande eſtime & ils jugent dignes non ſeulement de remerciement, mais du ſecour de toute la Grece.

Takowe y tym podobne ſytuacye ſprawuią wielką łatwość w wyprowadzeniu z Kraiu rzeczy, w ktore nazbyt opływa, a w ſprowadzeniu ktorych nie ma w cale, albo mało; Fortəce na takowych wyſtawione pozycyach, ſą prawdziwie wielkiey konſekwencyi dla każdego Kraiu.

Powiadaią że zamyſł Cara Moſkiewſkiego był uczynić ſię pełnomocnym Panem Bagna Meotycznego, w Tartaryi leżącego. rozprzeſtrzenić ſwoie Panowanie od Azofa aż do ciaśniny nazwaney *Capa* przymuſić

Tur-

Turkow bądź to dobrowolnie lub poniewolnie do płacenia mu trybutu tym ſpoſobem, iak ſię praktykuie koło *Helſencur*, y pozwolić ſwoim Okrętom wolney negocyacyi na morzu ſrzodziemnym dla zbycia manifaktur Kraiowych, dla rozciągnienia handlu, y zbogacenia ludu ſwego.

Fortece wyſtawione na przeyściach cieſniny iakiey ſzerſzey, iak przeſzłe, o ktorych dopierośmy mowili, ſą także wielkiey konſekwencyi ponieważ podczas woyny, nieprzyiaciel nie może tamtędy przechodzić bezpiecznie, chiba z Eſkortą w ſtanie będącą oprzenia ſię ſtatkom, ktore by mogły wypaść z portu, y że podczas czaſow y chwil niepomyślnych, nie może profitcwać z mieyſc wygodnych do rzucenia kotwic, y tak ſą: *Far de Meſſine*, *Gilbraltar*, *Pas de* Calais.

Siodme. Forteca ieſt wielkiey konſekwencyi, kiedy będąc nad morzem, ma mieyſca wygodne do rzucenia

cenia kotwic, y port dobry, albo zrobiwszy go y ulokowawszy liczbę statkow uzbroionych proporcyonalną siłom morskim nieprzyiaciela, można morza uczynić się Panem, odpędzić okręta nieprzyiacielskie, y mieć reyrteradę pewną y sposobną dla swoich, ktoreby mogły być ścigane. Takie są fortece *Toulon*, *Brest*, taka była przed zniesieniem swoim forteca *Dunkerque*.

Aże konsekwencya tych ostatnich fortec pochodzi z mieysca sposobnego na rzucenie kotwić y wygodnych portow, ; należy tedy nam wyexplikowac ich kondycye essencyonalne.

Mieysce sposobne na rzucenie kotwic, iest to plac morski, w niewielkiey będący odległości od brzegu, gdzie okręty mogą zastanowić się, rzuciwszy swe kotwice, y tam zostawać w bespieczenstwie od burzy y nawalnych wiatrow. Dwoiakie są te mieysca, naturalne, y poczęści przez naturę, poczęści przez do-

wcip

wcip ludzki zdziałane (*Portus mixti*).

Pierwſze ſą te, ktore ſą uczynione przez ſamę operacyą natury ktora zdaie ſię, że miała w tym iakieś upodobanie działać to przodey, co ludzie pozniey będą mieli czynić, albo ażebym dokładniey powiedział; ktora zdaie ſię, że chciała pokazać ludziom model wſzyſtkiego, co im może być w czaſie użytecznym; takie ieſt to mieyſce do rzucenia kotwic, ktore Virgilius okryślił tema trzema wierſzykami:

- - - - - - - - eſt ſpecus ingens
Exeſt latere in montis, quo plurima vento
Cogitur, in que ſinus ſcindit ſe ſe unda reductos
Deprehenſis olim ſtatio, nautis &c. &c.

Takie ſą mieyſca do rzucenia kotwic przy Toulonie y Breście.

Drugie ſą te, do ktorych ludzie przydali wielkie mury, wały, tamy y groble &c. dla uczynienia przyſtępu y przemieſzkiwania łatwieyſzego y beſpieczniey ſzego Okrętom, takie

kie były tamy y wyſypiſka, ktore Ceſarz Antonin y Marcus Aurelius zdziałali na morzu bliſko miaſta Ardre o mil dwadzieścia od Rzymu.

Chcąc ażeby było dobre mieyſce do rzucenia kotwic, potrzeba ażeby dno było tęgie, to ieſt w kupie ſię trzymaiące, y ażeby zaſłaniało od nawałności wiatrow, miało głębokość należytą, wyſtarczaiącą, y wygodną dla okrętow naywiękſzych y naypierwſzey klaſſy będących.

Port, ieſt to część iedna brzegu morſkiego wchodząca w pola, ktora nietylko ſłuży za ucieczkę okrętom dla uniknienia nawałności, wiatrow y burzy morſkiey, dla ładunku y wyprożnienia ale także dla ſchronienia ſię od attaku okrętow nieprzyiacielſkich.

Rodzay Portow ieſt troiaki: naturalny, całyartyficyalny, y po części przez naturę, po części przez dowcip ludzki zdziałany; (*portus mixti*).

Por-

Porty naturalne ſą te, ktore natura wydoſkonaliła przez ſiebie ſamą, tak iak był port miaſta Ateny. Tucidides mowi że ten Port zamykał w ſobie trzy tak dobrze zrobione bez naymnieyſzey pomocy y induſtryi ludzkiey, że gdy cudzoziemcy przybyli, niewiedzieli ktory obrać za naybeſpiecznieyſzy y za naywygodnieyſzy. Ten ſławny Port przez znaczny przeciąg czaſu zatkał ſię piaſkiem, y teraz nie mogą ſię w nim lokować okręty tylko małe. Natura także ſama (mowi Tytuś Livius) uformowała Port Kartaginy na morzu ſrzodziemnym; ten Port był naybeſpiecznieyſzy w całey Hiſzpanii y ſpoſobny do odebrania naywiękſzych Flot. Jeden z Autorow ſławnych Hiſzpańſkich, miał go za model portu naturalnego, ktory *Virgilius* tak dobrze opiſał w pierwſzey kſiąſzce ſwego Eneideſa.

Est in secessu longo locus, insula portum
Efficit obiectu laterum, quibus omnis ab al'o
Frangitur, in sinus scindit sese unda reducta
Hinc atq; hinc vastæ rupes geminiq; minantur
in Cœlum scopuli &c. &c.

Mozna policzyć między Porty naturalne, Port Miasta Brest. ktory iest ieden z nayobszernieyszych Krolestwa Francuskiego.

Można tu także przyłączyć Port Miasta Toulon, a naybardziey Port Malty, ktory zamyka wsobie dwa znaczne okopy na ksztalt fortec zbudowane, a ktore razem mogły by utrzymać naymocnieysze woysko morskie. Takie są także Porty miasta *Carescroon*, miasta *Grottembourg* w Szwecyi, y niemal wszystkie porty Norwegii. Burze y nawalnice panuiąc bardzo często na tym morżu, zdaie się że natura chciała ie opatrzyć wielką liczbą dobrych portow, ktore sama szczegulnie zdziałała, nie zażywaiąc ani szukaiąc żadney prawie pomocy od industryi ludzkiey.

Porty Artyficyalne są te, ktore są ręką ludzką zbudowane, a ktore

Grecy y Łacinnicy zowią *Catones* albo raczey *Cotones* według Feſtuſa, ktory mowi: *Catones ſeu Cotones appellantur Portus in mari tutiores arte & manu facti*. Taki był port ſławnego miaſta Karthaginy w Afryce, ktory był broniony przez okop nazwany *Byrſe*, a ktory Scypion obległ przody, nim attakował Miaſto, według opiſu Apiona, ktory mowi (r) *Incunte deinde vere Scipion Byrſan ſimul & Portum quem Cotonem vocant aggreſſus eſt*. Taki był dawniey port miaſta *Puzzol* bliſko Neapola, ktory tamteyſi mieſzkańcy ręką ſwoią zbudowali, dziś ieſzcze reſztę tamm, y grobel pozoſtałych mozna widzieć; Były im te dzieła do zbudowania bardzo łatwe, ponieważ ziemia ktora ſię ieſzcze znayduie w okolicy tego miaſta właściwa ieſt do podobnych dzieł. I to to ieſt co chce *Strabon*

okry-

(r) Lib. de bellis Punicis.

(s) okryślić w tych słowach? *Quas ad res commodum conducit arenarum ingenium, quæ calcis quam simillimæ comparatæ, validissimum conglutinantur in modum; Unde commixta sabulo glarea aggeres projectant in pelagus ripasque patentes sinuosos in recessus redigunt.* Dawni Authorowie liczą za artyficyalny, Port zbudowany przez Cesarza Claudyusza na weyściu Rzeki Tybra w morze przeciwko Miasta Osty. Juliusz Cesarz (t) za swoich czasow chciał podobnyż temuż zdziałać, ale expens wielki, ktory potrzebny był do podniesienia na takowe dzieło, zatamował iego przedsięwzięcie. Można policzyć między porty artyficyalne, port morski miasta fortyfikowanego Dunkerque y wiele innych w Niderlandyi zbudowanych przez Franciszka I. Kanał Miasta Madryck może być także

poli-

(s) Lib. 5. Geo.
(t) Suetone vie de Claudius.

policzony, chociaż nie był zbudowany, tylko na ściekanie wod z Kraiu.

Porty po części przez nature, po części przez dowcip ludzki zdziałane (*portus mixti*) Są te, ktore natura nie dokończyła zupełnie, ale zostawiła resztę do wydoskonalenia industryi człowieka, tak iak były dawnych czasow porty Włoskie, *Brindes Tarente, Lune Misene. Ravenne &c.*

Zewszystkich tych Portow Port *Brindes* był nayznacnieyszy przez swoią wielkość y wyborność. *in primis Brundusis portus sua excellentia praestet*, tak iak mowi Strabon; Był to port generalny, ktory się we srzodku dzielił na kilka innych mnieyszych, a te były bespieczne od burzy, fall, wiatrow y nawałności, ponieważ iedno tylko było weyście do wszystkich rozprzestrzeniaiące się do brzegu z iedney y zdrugiey strony, nakształt rogow Jelenia, tak dalece że port złączony z miastem, miał figu-

figurę głowy Jelenia; y ztąd poszło że nazwano ten Port *Brindes*, co według tamtego Kraiu znaczy głowę Jelenią.

Port *Tarente*, był wielki y obszerny, ale maiąc weyście na zbyt szerokie, podlegał falom y bałwanom Morskim podczas burzy y nawałności, a dotego ieszcze znaydowały się na dnie weyścia raffy y skały ukryte, a bardzo niebespieczne.

Port *Lune*, nazwany od Luni miasta ostatniego Toskanii ze strony gor Alpeyskich; port ten według iak mowi Strabon (u) Był bardzo wielki y arcy piękny; y zamykał w sobie wiele innych, ktore miały głębokość należytą, tak dalece, że przez długi czas był wystarczaiący do pomieszczenia wszystkich Okrętow tamtego morza; adotego Port ten był otoczony z iedney y zdrugiey strony bardzo wysokiemi gorami, z ktotych

(u) Lib. 5. Geog.

rych daleko na morze widzieć można było, y wszystko co tylko się zbliżało odkryć.

Port *Misene*, nazwany od gory pod ktorą znaydował się; Port ten był bardzo wielki, tak dalece że gdyby nayznacznieyszą mogł by był zawsze pomieścić flotę, a dotego przy nim ieszcze znaydowały się trzy odnogi *Boyes*, *Avernes*, y morza umarłego, gdzie okręty iak pisze *Florus* były także bespieczne.

Port *Ravenne* zbudowany był przez Augusta, przy ktorym tenże rozkazał wystawić oboz, nakształt małego miasta dla ulokowania podczas zimy żołnierzy woyska morskiego. Dawni Geografowie reprezentuią nam te starożytne miasto w pozycyi podobney Miastu Wenecyi, na polach w posrzod wod. Był to przedtym pryncypalny port morski, ktory Rzymianie mieli na odnodze Adryatyckiey. Dziś to mieysce wcale się odmieniło, nie tylko kanały powysy-

cha-

chały, ale ieszcze morze samo oddaliło się o trzy mile, y ten Kray przedtym bagnisty. y zatopiony wodami stał się dziś iednym z nayznacznieyszych we Włoszech. W tych to dwoch portach Raweny y Miseny August chciał continuo utrzymywac dwa Woyska morskie na Obronę Imperyi; *Classem Messini, & alteram Ravennae ad tutelam, superi & inferi maris* (w).

Każdy Port doskonały, te następuiące kondcye zamykać powinien w sobie 1*mo* ażeby się w nim znaydowała wystarczaiąca woda, a to ażeby naywieksze okręty mogły do niego weyść każdego czasu, bądź podczas naywiększych lub naymnieyszych wod morskich. 2*do* ażeby przystęp był łatwy,, y niepodlegał żadnemu niebespieczeństwu co się tycze wiatrow. 3*tio* Aby weyście nie było zasypane mieyscami piaskiem, y nie miało

(w) Sueto in Octav. cap. 49.

miało w sobie żadnych skał. 4to ażeby było wąskie dla łatwego zamknięcia, obrony, y zasłony od fali morskich 5to Ażeby okręty mogły wnim sztabą dotykać brzegu. 6to Ażeby okręty były zasłonione od wszystkich wiatrow przez gory, ktoremi port iest otoczony, y z kąd możnaby odkryć zdaleka to wszystko co by się dziać mogło na morzu; Na koniec ażeby okręty nie mogły w nim być spalone, ani przez nieprzyiaciela bombardowane.

Rzecz wprawdzie arcy trudna iest, ażeby port mogł w sobie razem zawierać wszystkie te kondycye, przynaymniey tedy essencyalnieysze mieć powinien. Porty doskonałe, znaczą część mocy Kraiu, y są iedną z pryncypalnych przyczyn powiększenia y rozszerzenia każdego Pańłtwa. Strabon za drugą być sądzi przyczynę wielkości, do ktorey przyszło było Imperium Rzymskie: *Cum multa* (mowi on) *a*

nobis disputata sint nunc, amplissima significabimus, quibus hoc tempore ad tantum majestatis fastigium Res Romana conscenderit. I potym mowi: *secundum est maxima ex parte ipsius importuositas, & quod sicubi portus existunt, magnitudine & excellentia mirabiles adstant adversus externorum impetus commodi, nec minus ad inferendas excursiones quam ad ipsam mercaturæ commoditatem & abundantiam. lib. 6. Geog:*

Mowiliśmy o Portach tyle y więcey, ile nasza materya wyciągać mogła wroćmy się teraz do fortec.

Osme. Forteca iest wielkiey konsekwencyi, kiedy commercium utrzymać może, ponieważ może na ten czas służyć do wzbogacenia obywatelow y powiększenia przychodow Monarsze swemu; I tak może być użyteczna do handlu, kiedy iest nad morzem maiąca dobry port iak *Rochelle, Marseille &c.* nad wielką rzeką, gdzie mogą przybyć okręty

okręty iak ieſt *Bordeaux* nad rzeką *Garronne*, *Nantes* nad *Loire*, *Rouën* nad Sekwano &c. Nad kanałami y małemi rzekami, ktore maią kommunikacyą z wielu znacznemi miaſtami, iak *Lille* we Flandryi; y kiedy mieſzkańcy poſiadaią partykularne talenta przednich manifaktur y innych rzeczy potrzebnych, ſłużących do życia ludzkiego, iak *Abbeville*, *Sedan* &c.

Dziewiąte. Forteca ieſt wielkiey konſekwencyi, kiedy będąc pograniczną, ieſt bardzo obſzerna, ludna, mieſzkańcy w niey bogaci, y w ſtanie więcey kontrybuowania, niż potrzeba wyciąga na expens y utrzymywanie fortecy y garnizonu, iak ieſt forteca *Strasbourg*, *Lille*, *Besançon* &c.

Dzieſiąte. Forteca może być także wielkiey konſekwencyi, kiedy będąc trudno do attakowania, może ſłużyć na złożenie bogactw Monarſze obawiaiącemu ſię nieprzyiacioł wewnętrznych, ktorzy doſtawſzy

onych, mogliby przeciw niemu podnieść woynę. Mamy tego przykład w Historyi Francuskiey względem Karola y Aganona Jego faworyta y pierwszego Ministra, Graff *Robert* z Paryża (mowi *Mezeray*) opanowawszy niespodzianie miasto Laon y w nim skarby Aganona, przekupił znaczną liczbę Panow Francuskich, obrał się Krolem, y koronowanym został w Mieście *Rheims* przez Arcybiskupa *Hervę* dnia 20. Czerwca, Roku 922.

Monarcha niepowinien nigdy wystawiać fortec, ktoreby nie mieli iedney z wyliczonych tu dopiero kondycyi; Expens albowiem budowania y utrzymywania gdy iest znaczny, trzebaż tedy ażeby podczas woyny z nich można mieć obronę y korzyść.

Naylepsze ze wszystkich fortec są te, ktore tamuią weyście do swego Kraiu y razem podaią łatwy sposob attakowania Nieprzyiaciela w iego.

REGESTR

Materyi w tey Kſiążce zamkniętey.

R E G E S T R

Książek do druku podanych przez tegoż Auktora, znayduiących się u Posera Bibliopoli J. K. Mci.

Traité du Nivellement. 1773

Essai sur la fortification, ou aplication de la fortification au terrein. 1769

Manuel de l'attaque & defense des Places. 1769

Czynności Woienne. 1771

Zdanie o Pożytku y potrzebie fortec w Krolestwie Polskim y Państwach Jego. 1777